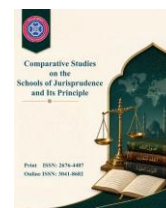

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

A Comparative Analysis of Compensation for Transplanted Organs in Imāmī and Sunnī Jurisprudence, with Emphasis on Article 566 of the Islamic Penal Code

Zahra Feiz¹

1. Assistant Professor, Jurisprudence Department, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: feiz50@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 5 November 2024

Received in revised form 11

February 2025

Accepted 2 May 2025

Available online 18 May 2025

Keywords:

Organ transplantation,
diyah (blood
money/compensation),
functional vitality of the organ,
Imāmī jurisprudence,
Sunnī jurisprudence.

ABSTRACT

Comprehensive advances in the field of medicine, particularly in organ transplantation, have brought about profound transformations in the jurisprudential and legal concepts related to blood money and bodily compensation (*diyah*). These developments have significantly increased the necessity of revisiting and adapting traditional jurisprudential rules concerning compensation for injured organs, especially transplanted organs. Article 566 of the Islamic Penal Code, by referring to the condition of the transplanted organ's functional vitality as the criterion for entitlement to compensation, has introduced a novel and integrative approach within the Iranian legal system. Nevertheless, the determination of the amount of compensation and its governing criteria remains grounded in diverse juristic interpretations, which differ fundamentally among Islamic schools of law, particularly between Shī'ī and Sunnī jurisprudence.

Using a descriptive-analytical method and a comparative approach, this study examines the jurisprudential rulings concerning compensation for transplanted organs in Imāmī jurisprudence and Sunnī jurisprudence, as well as their relationship to Article 566 of the Islamic Penal Code. An analysis of the jurisprudential foundations of Imāmī and Sunnī legal thought demonstrates that the principal divergence between the two approaches lies in the basis for establishing liability and determining the amount of compensation. In Imāmī jurisprudence, whenever a transplanted organ, after attachment, acquires vitality, stability, and customary functionality within the recipient's body, it is treated as an original organ; consequently, in the event of its complete destruction, the compensation prescribed for the original organ becomes applicable. However, where vitality is not established or functionality remains defective, liability is reduced to discretionary compensation (*arsh*) or monetary valuation (*qīmah*). In Sunnī jurisprudence, although the dominant view—based on the principles of utility (*intifā'*) and the integration of the part into the whole—supports full compensation where effective functionality is realized, certain opinions, due to the organ's external origin, prior proprietary value, and the possibility of functional deficiency, assess compensation on the basis of *arsh*, monetary value, or the extent of lost benefit. Accordingly, Article 566, through the criterion of functional vitality, establishes a connection between the Imāmī conception of bodily membership and the Sunnī conception of utility and liability; thus, in cases where functionality is established, the compensation of the original organ is justified, while in cases of doubt or deficiency, discretionary compensation and financial liability are deemed appropriate.

Cite this article: Feiz, Z. (2025). Comparative analysis of blood money for transplanted organs in Imamiyyah and Sunni jurisprudence with emphasis on Article 566 of the Islamic Penal Code. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1), 154-179. <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612>

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612>

Introduction

Advances in modern medicine, particularly in the field of organ transplantation, have challenged many traditional assumptions of the jurisprudence of *diyāt* and criminal law with novel questions. In classical jurisprudential sources, the rules governing *diyah* were generally formulated on the basis of natural and original bodily organs. A transplanted organ, however, occupies an intermediate status: on the one hand, its origin may be another human body, a corpse, an animal, or even an artificial organ; on the other hand, after transplantation, it may become integrated into the recipient's body, establish blood circulation, perform physiological functions, and, according to both medical and social custom, be recognized as part of the individual's bodily integrity. The central issue is whether, if such an organ is destroyed or injured as a result of a criminal act, full compensation equivalent to that of the original organ should be awarded, or whether only *arsh*, monetary valuation, treatment expenses, and financial liability may be claimed. Article 566 of the Islamic Penal Code, by introducing the condition that the transplanted organ must "acquire life similar to the original organ," provides a legal solution; however, the meaning of "life," the criteria for establishing it, and the relationship of this ruling to the foundations of Imāmī and Sunnī jurisprudence require comparative analysis.

Method

This study was conducted using a descriptive-analytical method and a comparative approach. First, the concept of organ transplantation and the medical meaning of the vitality of a transplanted organ were examined. Subsequently, the foundations of Imāmī jurisprudence, the views of the Sunnī schools of law, and the ruling embodied in Article 566 of the Islamic Penal Code were analyzed. The principal focus of the study concerns the extent to which the criterion of functional vitality can delineate the boundary between fixed *diyah*, *arsh*, monetary liability, and other methods of compensation. In this process, in addition to jurisprudential sources, medical criteria such as blood circulation, tissue survival, absence of transplant rejection, continuity of organ function, and expert forensic medical opinion were taken into consideration, since the establishment of the factual basis of such an issue is not possible without recourse to expert testimony.

Results

The findings of the study indicate that, in Imāmī jurisprudence, the most significant basis for assimilating a transplanted organ to an original organ lies in the transformation of the legal subject and the functional integration of the organ into the recipient's body. Whenever a transplanted organ, after attachment, becomes alive, stable, and endowed with customary and medical functionality, its previous characterization as an external object or non-original organ ceases to apply, and the new designation of "an organ of a living human body" becomes applicable to it. In such a case, the complete destruction of the organ may entail the *diyah* prescribed for the original organ. Conversely, if the vitality of the organ is not established, if the organ is rejected by the body, or if its function remains defective, the basis for full *diyah* is weakened, and *arsh*, monetary valuation, or financial liability become relevant.

In Sunnī jurisprudence, several lines of reasoning may likewise be identified. The dominant view emphasizes utility, the integration of the organ into the body, and the subordination of the part to the whole. According to this perspective, an organ that has become established within the body and performs the function of the original organ is legally equivalent to that organ, and injury to it may therefore entail full *diyah*. In contrast, some opinions, taking into account the organ's external origin, its prior proprietary value, the costs associated with procurement and transplantation, and

the possibility of functional deficiency, exercise caution in awarding full *diyah* and instead analyze compensation on the basis of *arsh*, monetary value, or lost benefit.

Accordingly, Article 566 may be understood as a hybrid rule that establishes a connection between the membership-based approach of Imāmī jurisprudence and the utility- and liability-based approach of Sunnī jurisprudence. From an evidentiary perspective, mere physical attachment is insufficient to establish entitlement to *diyah*; rather, actual integration, blood circulation, tissue survival, immunological stability, organ functionality, and recognition by medical custom must all be established. In cases of doubt, the opinions of forensic medical experts and specialized professionals play a decisive role. Where full vitality and functionality are established, the *diyah* of the original organ may be claimed; where functionality is incomplete, *arsh* proportionate to the reduction of utility is more appropriate; and where the organ lacks vitality or has been rejected, the matter falls outside the scope of fixed *diyah*, giving rise instead to financial liability and treatment-related compensation.

Conclusions

The study concludes that the principal criterion in determining compensation for transplanted organs is neither the mere performance of the transplantation procedure nor the financial cost of procuring the organ, but rather the realization of functional vitality within the recipient's body. In this respect, Article 566 of the Islamic Penal Code is defensible on jurisprudential grounds because it treats "the vitality of the organ" as the boundary between full *diyah* and other forms of compensation. In Imāmī jurisprudence, a living and functional transplanted organ may, through transformation of the legal subject and substitution in utility, acquire the legal status of the original organ. In Sunnī jurisprudence, the same conclusion may be reinforced through the criteria of utility, the assimilation of the part to the whole, and compensation for actual harm, although in cases of doubt or functional deficiency, recourse to *arsh* or financial liability is preferable.

Accordingly, three distinct situations must be differentiated: (1) a living and fully functional transplanted organ, which entails the *diyah* of the original organ; (2) a living but partially dysfunctional organ, which entails proportionate *arsh*; and (3) a non-vital or rejected organ, which gives rise only to financial liability, medical expenses, and compensation for actual damages. In order to eliminate judicial ambiguities, the establishment of joint jurisprudential-medical committees, the formulation of expert guidelines for determining functional vitality, and the development of objective criteria for translating medical findings into *diyah*, *arsh*, or financial liability are necessary.

Funding

This research received no specific financial support.

CRedit authorship contribution statement

Zahra Faiz, as the author and corresponding author, contributed to the design of the research, the collection and analysis of jurisprudential and legal sources, the drafting of the article, and the approval of the final version.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest

Acknowledgements

The author expresses gratitude for the valuable guidance provided by the editorial office and the respected reviewers of the *Journal of Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles*.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

تحلیل تطبیقی دیه اعضای پیوندی در فقه امامیه و اهل سنت با تأکید بر ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی

زهرا فیض^۱

۱. استادیار، گروه فقه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: feiz50@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸	پیشرفت‌های فراگیر در حوزه‌ی پزشکی، به‌ویژه در زمینه پیوند اعضای بدن، تحولات عمیقی در مفاهیم فقهی و حقوقی مرتبط با دیات ایجاد کرده است. این تحولات، ضرورت بازنگری و تطبیق قواعد فقهی سنتی درخصوص دیه اعضای آسیب‌دیده را، به‌ویژه در مورد اعضای پیوندی، به‌میزان قابل توجهی افزایش داده است. ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی، با اشاره به شرط حیات عملکردی عضو پیوندی به‌عنوان ملاک تعلق دیه، رویکردی جدید و تلفیقی را در نظام حقوقی ایران معرفی کرده است؛ هرچند که تعیین میزان دیه و معیارهای آن همچنان مبتنی بر اجتهادات فقهی متعدد است که در میان مذاهب اسلامی، به‌ویژه مذهب شیعه و اهل سنت، دارای تفاوت‌های مبنایی می‌باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، احکام فقهی دیه اعضای پیوندی را در فقه امامیه و اهل سنت و نسبت آن‌را با ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی بررسی می‌کند. تحلیل مبنایی فقهی امامیه و اهل سنت بیانگر آن است که، تفاوت اصلی دو رویکرد در مبنای ثبوت و مقدار دیه است؛ در فقه امامیه، هرگاه عضو پیوندی پس از اتصال دارای حیات، استقرار و کارکرد عرفی در بدن گیرنده شود، در حکم عضو اصلی قرار گرفته و در صورت اتلاف کامل، دیه عضو اصلی بر آن مترتب می‌شود؛ اما در فرض عدم احراز حیات یا نقص کارکرد، ضمان به ارش یا قیمت تقلیل می‌یابد. در فقه اهل سنت، هرچند دیدگاه غالب مبتنی بر انتفاع و الحاق جزء به کل، در صورت تحقق کارکرد، دیه کامل را قابل دفاع می‌داند، برخی دیدگاه‌ها به‌دلیل منشأ خارجی، مالیت پیشین و احتمال نقص کارکرد عضو پیوندی، جبران را بر پایه ارش، قیمت یا میزان منفعت از دست‌رفته تحلیل می‌کنند. بر این اساس، ماده ۵۶۶ با معیار حیات عملکردی میان مبنای عضویت در امامیه و مبنای انتفاع و ضمان در اهل سنت پیوند برقرار کرده و در موارد احراز کارکرد، دیه عضو اصلی و در موارد تردید یا نقص، ارش و ضمان مالی را موجه می‌سازد.

استناد: فیض، زهرا. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی دیه اعضای پیوندی در فقه امامیه و اهل سنت با تأکید بر ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی. مطالعات تطبیقی فقه و

اصول مذاهب، ۸(۱)، ۱۷۹-۱۵۴. <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

حق حیات و سلامت جسمانی، از ارکان بنیادین حقوق انسانی در نظام اسلامی محسوب می‌شود و هرگونه تعرض ناروا به این حقوق، مستوجب جبران خسارت از طریق پرداخت دیه به موجب احکام شرعی است. دیه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مکانیسم‌های جبرانی در فقه اسلامی، علاوه بر جبران خسارت، نقش بازدارنده‌ای در برابر تعرض به نفس و اعضای بدن ایفا می‌کند. با این حال، پیشرفت‌های شگرف در پزشکی و ظهور پیوند اعضا به‌عنوان یکی از تحولات بزرگ قرن بیست و یکم، چالش‌های جدیدی را در حوزه‌های فقهی و حقوقی، به‌ویژه درخصوص تعیین تکلیف دیه ناشی از آسیب به اعضای پیوندی، مطرح ساخته است. اگرچه در منابع فقهی قدیم، مواردی از جایگزینی اعضا مطرح شده؛ اما پیوند اعضا در عصر حاضر به‌دلیل ماهیت تکنولوژیک و پیچیدگی‌های آن، به‌عنوان یک مسأله فقهی مستحدث نیازمند بازنگری در قواعد سنتی دیات است (لاریجانی، ۱۳۸۲، ۱۹۵).

در نظام حقوقی ایران، ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی نخستین چارچوب قانونی صریح را درخصوص دیه اعضای پیوندی ارائه کرده است. این ماده مقرر می‌دارد: «دیه اعضایی که با پیوند و امثال آن در محل عضو از بین رفته، قرار گرفته و مانند عضو اصلی دارای حیات شوند، به میزان دیه عضو اصلی تعلق می‌گیرد». قانون‌گذار در این ماده، شرط تعلق دیه کامل را حیات عملکردی عضو پیوندی قرار داده است. با این حال، تفسیر مفهوم حیات، معیارهای تشخیص آن و نحوه محاسبه دیه در صورت آسیب جزئی، محل بحث و اختلاف نظر فقهای امامیه و اهل سنت است؛ به‌گونه‌ای که فقه امامیه بر اصالت و ماهیت جسمانی عضو تأکید دارد و برخی دیدگاه‌های فقه اهل سنت بر معیار تفویت منفعت تکیه می‌کنند. این تفاوت‌های مبنایی، ضرورت تبیین دقیق جایگاه ماده ۵۶۶ در پرتو این دو مذهب فقهی را دوچندان می‌کند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌هایی در این زمینه انجام شده است؛ اما اغلب جزئی‌نگر بوده و از یک نگاه تطبیقی جامع میان فقه امامیه و اهل سنت درخصوص اعضای پیوندی غافل مانده‌اند. برای نمونه، سپیده الوانی و همکاران (۱۳۹۶) به قابلیت مطالبه دیه عضو پیوندی از حیوان به انسان پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که پس از پیوند، عضو حیوانی به‌عنوان عضو انسانی شناخته شده و مشمول دیه کامل می‌شود؛ درحالی‌که پژوهش حاضر به بررسی دیه عضوی که پیوند شده، از دیدگاه فقهای امامیه و اهل سنت پرداخته است. همچنین عبدالرضا فرهادیان (۱۴۰۱) در مقاله دیه عضو پیوندی حیوان به انسان در پرتو مبانی فقه اقتصادی در مجله فقه اقتصادی، به بررسی دیه عضو پیوندی که از حیوان به انسان صورت گرفته باشد پرداخته و با توجه به ضرورت‌های موجود در فضای جامعه، جواز دریافت دیه در موارد آسیب به عضو حیوانی پیوند زده شده را به انسان مطرح می‌کند و همگی از نگاه تطبیقی با اهل سنت مغفول مانده‌اند؛ و هم‌چنان خلأ پژوهشی درخصوص ارائه یک چارچوب تلفیقی که دیدگاه‌های هر دو مذهب را با رویکرد قانون‌گذار ایران سازگار کند، همچنان وجود دارد.

در راستای رفع این خلأ، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، به‌دنبال پاسخ به این سوال اصلی است که: «آیا معیار حیات عملکردی در ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی با مبانی فقهی امامیه و اهل سنت سازگار است و چگونه می‌توان تلفیقی از این دیدگاه‌ها را برای تبیین دقیق‌تر دیه اعضای پیوندی ارائه داد؟» هدف این پژوهش، تبیین احکام فقهی دو مذهب درخصوص دیه اعضای پیوندی و تحلیل نقش ماده ۵۶۶ در هماهنگ‌سازی این دیدگاه‌ها است. نوآوری این مقاله نسبت به آثار پیشین، در نگاه تطبیقی جامع بین فقه امامیه و اهل سنت و ارائه راهکاری تلفیقی مبتنی بر مقاصد شرعی برای رفع ابهامات موجود در قانون مجازات اسلامی نهفته است.

۲. تعریف پیوند عضو

واژه پیوند در لغت به معنای وصل کردن دو چیز (ابن منظور، ۱۴۰۵، ۷۱۲/۱۱) و در اصطلاح پزشکی، انتقال عضو زنده از دهنده به گیرنده به گونه‌ای که عملکرد آن حفظ شود (لاریجانی، ۱۳۸۲، ۸). این عمل، با جایگزینی عضو معیوب یا از کار افتاده با عضو سالم، سبب بازگشت یا بهبود عملکرد جسمانی فرد می‌شود (آرامش، ۱۳۹۲، ۸).

از دیدگاه علم پزشکی، پیوند اعضا یکی از موفق‌ترین روش‌های درمانی در بیماران مبتلا به نارسایی‌های شدید عضوی مانند نارسایی کلیه، سیروز کبدی، بیماری‌های قلبی پیشرفته و آسیب‌های غیرقابل بازسازی اعصاب محیطی است (عباسی، ۱۳۸۲، ۱۹۵). این روش می‌تواند شامل پیوند از انسان به انسان (الوگرفت)^۱، از حیوان به انسان (زئوگرفت)^۲، یا حتی استفاده از اعضای مصنوعی یا شبیه‌سازی شده باشد (مطلبی، ۱۳۷۹، ۲).

اگرچه پیوند اعضا از مسائل مستحدثه در فقه به‌شمار می‌رود؛ اما برخی از مفاهیم مرتبط با آن، مانند حیات مستقره و غیرمستقره، سابقه طولانی در فقه اسلامی دارند (موسوی خمینی، ۱۴۱۷، ۱/۳۶۵). فقهای قدیم و متأخر در مواردی که فردی به دلیل جراحی در حکم مرده قرار می‌گرفت و تنها حیاتی متغیر داشت، او را در حکم میت دانسته و در صورت تداوم حیات به واسطه مداخله پزشکی، مسئولیت‌های کیفری و مالی را به صورت متفاوتی تعیین کرده‌اند. برای نمونه، در صورتی که فردی با ایجاد جراحات، مجنی‌علیه را به حالت حیات غیرمستقر برساند، قصاص بر او واجب می‌شود؛ اما اگر شخص دیگری با مداخله پزشکی جان او را نجات دهد، مسئولیت دیه به عهده فرد دوم قرار می‌گیرد (عباسی، ۱۳۸۲، ۳۲). این رویکرد نشان‌دهنده حساسیت فقه به مفاهیم عملکردی و حیات فیزیولوژیک است که امروزه پایه‌ای برای تحلیل پیوند اعضا محسوب می‌شود.

۳. قابلیت مطالبه دیه در خصوص آسیب به عضو پیوندی: تحلیل فقهی و حقوقی

پرسشی در خصوص پیوند عضو به وجود می‌آید که آیا عضو پیوندی پس از پیوند و ادغام، از حیث حقوقی و فقهی در حکم عضو اصلی بدن قرار می‌گیرد و در صورت آسیب، مشمول دیه کامل می‌شود؟ در پاسخ به این پرسش، قانون‌گذار در ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) به موضوع پرداخته است.

این ماده، برای نخستین بار در تاریخ قانون‌گذاری ایران، با تأیید مشروعیت حقوقی اعضای پیوندی در نظام جبران خسارت کیفری، رویکردی تطبیقی و متناسب با تحولات علمی را به رسمیت شناخته است. براساس این مقررات، معیار اصلی تعلق دیه، حیات و کارکرد عملکردی عضو پیوندی است، نه ذات یا منشاء آن. بنابراین، استحقاق دیه به شرط پذیرش عضو توسط بدن گیرنده، برقراری گردش خون، و عدم رد پیوند محقق می‌شود.

از دیدگاه پزشکی، حیات عضو پیوندی به معنای بقای بافتی و عملکردی آن در بدن گیرنده است که به شرایط زیر وابسته است: برقراری گردش خون آرتروکاپیلاری^۳ در عضو پیوندی، عدم بروز واکنش‌های ایمنی منجر به رد پیوند، تداوم عملکرد عضو در حداقل سطح فیزیولوژیک قابل قبول. پزشکان رد پیوند را نیز به سه دسته تقسیم می‌کنند: رد فوری (هائپرآکوت^۴)، در عرض چند دقیقه تا ساعات پس از پیوند، رد حاد، معمولاً در طی چند روز تا چند هفته پس از عمل، رد مزمن: در بلند مدت و پس از ماه‌ها یا سال‌ها (صفوی و همکاران، ۱۳۸۹، ۱۴۳).

^۱. Allograft

^۲. Xenograft

^۳. Arterioacillary circulation

^۴. Hyperacute rejection

بنابراین، در تعیین حیات عضو پیوندی، زمان وقوع آسیب نسبت به زمان پیوند و وضعیت ایمنی بدن گیرنده، از اهمیت بالایی برخوردار است. در صورتی که عضو پیوندی پس از گذشت دوره حاد رد، به طور پایدار در بدن ادغام شده و عملکرد داشته باشد، می توان آن را دارای حیات دانست.

در فقه امامیه، این موضوع با الهام از مبنای فقهی چون استحاله و تغییر موضوع، تبدیل ماهیت و تغییر حکم به جهت تغییر واقع، مورد تأمل قرار گرفته است (شوشتری، ۱۴۲۷، ۱۸۰/۱). برخی از فقهای امامیه بر این باورند که در صورتی که عضو پیوندی (چه از میت، چه از حیوان) به بدن گیرنده جوش بخورد و حیات در آن جاری شود، از حیث حکمی، تبدیل به عضوی از بدن انسان می شود و احکام عضو انسانی بر آن جاری می گردد. این شامل جواز استفاده در عبادات (مانند وضو و نماز) و استحقاق در دیه نیز می شود (شاهرودی، ۱۴۱۹، ۳۱۹).

در این رویکرد، عنوان نجس یا میت پس از ادغام و تحقق حیات، باطل شده و عضو پیوندی به عنوان عضوی از بدن انسان تلقی می شود. این دیدگاه، با تأکید بر اثرگذاری واقع بر حکم، نشان دهنده انعطاف فقه در مواجهه با تحولات علمی است. فقهای اهل سنت نیز در باب دیات، با استفاده از این مبنا که هر آنچه جزء بدن شود، حکم آن را می یابد «ما صار جزءاً من البدن حکم بحکمه»، معتقدند که عضو پیوندی پس از تثبیت در بدن گیرنده، از حکم مال بیرونی خارج و به حکم عضو بدن در می آید. بنابراین، اتلاف یا آسیب به آن، موجب ضمان و دیه است. ابن قدامه پس از بحث درباره دیات اعضا، می نویسد: «وَمَا زَرَعَ فِي الْجَسَدِ مِنْ عَضْوٍ أَوْ جِلْدٍ فَصَارَ مِنْ جُمْلَتِهِ وَتَمَكَّنَ فِيهِ، فَإِنَّهُ يَأْخُذُ حُكْمَ الْأَصْلِيِّ مِنْ وَجُوبِ الدِّيَةِ إِذَا أُتْلِفَ؛ لِأَنَّهُ صَارَ جُزْأً مِنَ الْبَدَنِ» «و هر عضو یا پوستی که در بدن کاشته شود و جزئی از مجموعه بدن گردد و در آن تثبیت شود، حکم عضو اصلی را از نظر وجوب دیه هنگام اتلاف پیدا می کند؛ زیرا بخشی از بدن شده است» (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۲/۳۴۵). با تحلیل مبانی فقه مالکی نیز می توان چنین استنباط کرد که، اصل تبعیت جزء از کل و الحاق عضو متصل به بدن، مورد پذیرش قرار گرفته است. فقهای مالکی در باب جنایات بر اعضا تصریح می کنند که هر آنچه به بدن انسان متصل شده و در آن استقرار یابد، در حکم عضو بدن تلقی می گردد و جنایت بر آن موجب ضمان است (قرافی، ۱۴۰۶، ۳/۱۹۸؛ شاطبی، ۱۴۱۷، ۲/۱۰). بدایه المجتهد در تحلیل مبانی دیات، مناط ضمان را وقوع ضرر بر بدن انسان دانسته و تفاوتی میان عضو اصیل و عضوی که به واسطه اتصال، جزء بدن شده قائل نیست (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۲/۴۰۱). همچنین «الشرح الكبير» با تأکید بر معیار انتفاع، بیان می کند که تحقق منفعت و استقرار در بدن، موجب جریان احکام عضو اصلی است (دردیر، بی تا، ۴/۲۶۷). در همین راستا، حاشیه الدسوقی نیز با شرح این مبنا، استقرار و انتفاع را از عناصر تحقق ضمان می داند (دسوقی، ۱۴۱۹، ۴/۲۶۷). بنابراین، در صورت تحقق حیات و کارکرد عضو پیوندی، از منظر فقه مالکی نیز می توان حکم به تعلق دیه نمود. نووی، از فقهای شافعی، در کتاب المجموع نیز به این موضوع اشاره کرده و حکم به دیه برای عضو مصنوعی یا پیوندی داده است که جایگزین عضو اصلی شده و عملکرد دارد؛ اگرچه این نظر ناظر به عضو مصنوعی است؛ اما می توان از آن در جهت تقویت این دیدگاه استفاده کرد که معیار، انتفاع و جایگزینی عضو است. «وَلَوْ صَنَعَ لَهُ يَدًا مِنْ ذَهَبٍ أَوْ خَشَبٍ تَتَحَرَّكُ حَرَكَةً مُنْتَظِمَةً وَيَنْتَفِعُ بِهَا انْتِفَاعًا بَيْنًا، فَقَطَعَهَا إِنْسَانٌ، وَجَبَتْ دِيَّتُهَا؛ لِأَنَّهَا قَامَتْ مَقَامَ الْأَصْلِ فِي الْإِنْسَانِ» «اگر برای او دستی از طلا یا چوب ساخته شود که حرکتی منظم داشته باشد و انتفاع آشکاری از آن حاصل شود، و شخصی آن را قطع کند، دیه آن واجب است؛ زیرا در انسان جایگزین عضو اصلی شده است.» (نووی، بی تا، ۹/۲۷۸)

از سوی دیگر، در نظام قضایی و حقوقی، تشخیص حیات عضو پیوندی مستلزم اتکا به قرائن پزشکی و نظر کارشناسی پزشکی قانونی است. در صورت تردید، مرجع قضاوت، عرف پزشکی و شواهد بالینی، مانند پرفیوژن^۱ خون، واکنش عصبی، تداوم عملکرد ملاک قرار می‌گیرد. اگر عضو پیوندی توسط بدن پذیرفته شود و جریان خون در آن برقرار گردد، این نشان دهنده حیات عضو است، هرچند ممکن است کارایی آن کمتر از عضو اصلی باشد؛ اما معیار عرف پزشکی و ظاهر عضو پس از عمل جراحی، مبنای تشخیص حیات است. در صورت تردید، نظر کارشناسان پزشکی قانونی و امارات پزشکی ملاک خواهد بود و با توجه به قرائن می‌توان به حیات و عدم حیات حکم نمود؛ و در صورتی که اماره‌ای موجود نباشد ظاهر عضو پیوندی بعد از جراحی، ملاک خواهد بود و این ظاهر می‌تواند حجت باشد؛ چرا که ظاهر بر اصل مقدم است. اصولیان نیز بر ظاهر حال تمسک کرده و بنابر عرف عقلا و تأیید شارع در صورت عدم رد و ردع آن از جانب شارع، آن را حجت می‌دانند (محمدی، ۱۳۸۷، ۳۴۸). اگرچه، ممکن است جانب مقابل این دیدگاه نیز قابل ملاحظه باشد که در صورت شبهه در حیات، اصل عدم را جاری نموده و حکم به نداشتن حیات کرد. البته در صورت وجود شبهه جدی در حیات عضو، ممکن است اصل براءت یا اصل عدم حیات ملاک قرار گیرد؛ اما این رویکرد، به دلیل تعارض با شواهد علمی، در عمل کمتر مورد پذیرش است. با توجه به تقدم امارات بر اصول عملی، در صورت وجود قرائن پزشکی، اصل عدم حیات کنار گذاشته می‌شود.

قانون‌گذار با تصویب ماده ۵۶۶، نشان داده است که احکام دیات بر مبنای تعبد صرف نیست، بلکه مبنای عقلایی و جبران خسارت را در نظر دارد. به عبارت دیگر، ضرر واقعی مجنی‌علیه، صرف‌نظر از منشاء عضو، مبنای جبران خسارت است. وقتی عضو پیوندی عملکردی مشابه عضو اصلی دارد، خسارت وارده به آن نیز باید جبران شود و اگر آسیب به عضو پیوندی منجر به ناتوانی، درد، یا کاهش کیفیت زندگی شود، این ضرر قابل جبران از طریق دیه است؛ بنابراین، در فرض حیات عضو پیوندی، آسیب به آن مشمول دیه خواهد بود و صاحب عضو پیوندی حق مطالبه دیه را دارد. این نتیجه علاوه بر مستندات فقهی، بر مبنای عقل است که خسارت وارده به عضو پیوندی باید جبران شود؛ زیرا مجنی‌علیه به همان اندازه متضرر شده است (زراعت، ۱۳۹۵، ۳/۲۸۷). در نتیجه، قابلیت مطالبه دیه برای عضو پیوندی، مشروط به اثبات حیات و ادغام عملکردی آن است و در صورت تحقق این شرط، دیه به میزان دیه عضو اصلی یا معیوب در صورت نقص عملکرد تعلق می‌گیرد. این رویکرد، ضمن تأیید مشروعیت پزشکی پیوند اعضا، زمینه را برای جبران عادلانه خسارت‌های ناشی از جراحت علیه بدن فراهم می‌سازد.

۴. تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های فقهی در مقدار و نحوه تعلق دیه

در این بخش، پس از احراز اصل قابلیت مطالبه دیه برای عضو پیوندی، اختلاف اصلی در مقدار و نحوه تعلق دیه بررسی می‌شود. محور تحلیل، این است که آیا عضو پیوندی پس از استقرار در بدن، از حیث دیه کاملاً تابع عضو اصلی است یا به دلیل منشأ خارجی و احتمال نقص کارکرد، باید میان دیه مقدر، ارش و ضمان مالی تفکیک کرد.

۴-۱. دیدگاه فقهی امامیه درباره دیه عضو پیوندی

بررسی برخی از آرای فقهی امامیه نشان می‌دهد که می‌توان با تکیه بر مبنای آنان، با استناد به اصل لزوم حفظ نفس و با توجه به جایگزینی کارکردی عضو پیوندی، قائل به تساوی دیه عضو پیوندی با عضو طبیعی شد. این دیدگاه‌ها را می‌توان براساس مبنای استدلالی به سه دسته اصلی تقسیم کرد:

^۱. Perfusion

۴-۱-۱. ملاک کارکرد و منفعت عضو: در این دسته‌بندی، محور قضاوت براساس عملکرد عضو پیوندی قرار دارد. فقه‌های این گروه معتقدند که ملاک تعلق دیه، طبیعت ذاتی عضو نیست، بلکه نقش و عملکرد آن در بدن است. بر این اساس، ملاک تعلق دیه، نه صرف طبیعت ذاتی عضو، بلکه نقش و کارکرد آن در بدن است. بدین معنا که هرگاه عضو پیوندی پس از تثبیت در بدن گیرنده، همان وظیفه و کارکرد عضو اصلی را ایفا کند، از حیث ضمان در حکم عضو اصلی خواهد بود؛ زیرا در نگاه عرفی، عنصر تعیین‌کننده در صدق عنوان عضو، کارکرد و انتفاع آن است نه منشأ خلقت آن. این تحلیل با مبانی فقهی امام خمینی در تحریر الوسیله نیز سازگار است؛ آنجا که درخصوص اعضای مصنوعی تصریح می‌کند اگر عضو از حیث منفعت قائم‌مقام عضو اصلی شود، امکان ترتب حکم دیه وجود دارد، و در غیر این صورت، ضمان آن براساس قیمت خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۴/۲۷۶). بر این اساس، چون عضو پیوندی از حیث وظیفه و حکم شرعی تفاوتی با عضو اصلی ندارد، دیه آن نیز مساوی است. بر همین اساس، تحول معیار از عضویت ذاتی به عضویت کارکردی را می‌توان یکی از مهم‌ترین تحولات فقه پزشکی معاصر دانست.

آیت‌الله مکارم شیرازی نیز در فتاوی خود، با تأکید بر نقش انتفاع و کارکرد، قائل به الحاق عضو پیوندی به عضو اصلی در احکام شده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۷، ۳/۱۲۵)، و می‌توان پیوند عضو را از جهت تغییر موضوع، تحقق حیات و ادغام در بدن گیرنده تحلیل کرد و ملاک جریان احکام عضو اصلی را استقرار حیات و کارکرد عضو پیوندی دانست (نظری توکلی، ۱۴۲۲/۲۵۳-۲۷۱؛ نظری توکلی، ۱۳۸۱/۱۶۶-۱۷۱).

۴-۱-۲. تبدیل عضو پیوندی به عضو اصلی بدن: دسته دوم از فقها، استدلال خود را بر تبدیل عضو پیوندی به جزئی از بدن گیرنده قرار داده‌اند. با استفاده از مبانی مطرح‌شده در باب ضمان و اتلاف نزد شیخ انصاری، می‌توان چنین استنباط کرد که درصورت الحاق عضو به بدن، حکم ضمان بر آن مترتب می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵، ۱/۵۴۲). آیت‌الله خوئی نیز با استفاده از اصطلاح صار محلاً به حلول حکم اشاره می‌کنند: «العضو المزروع فی بدن الإنسان إذا أصابته الجراح أو التلف، فيجب على المسبب إرجاع مثل ما أفسد أو دفع الدية كالعضو الأصلي، لأنه صار محلاً له وعوض عنه فی الوظيفة» (خوئی، ۱۴۲۲، ۷۸). عبارت «عوضاً عنه فی الوظيفة» نشان می‌دهد که معیار اساسی، کارکرد عضو و عنصر جایگزینی است. این تحلیل با دیدگاه برخی فقه‌های امامیه در العروة الوثقی نیز همسو است که با استفاده از مبانی مطرح در باب انتفاع و استقرار عضو در بدن، ملاک حکم را نه منشأ عضو، بلکه کارکرد و استقرار آن در بدن می‌داند (یزدی، بی‌تا، ۱۴/۳۵۰-۳۶۵).

۴-۱-۳. تحلیل بر مبنای اتحاد موضوع در اصول فقه: در اصول فقه، قاعده اتحاد موضوع حکم به‌عنوان یکی از قواعد مسلم مورد قبول اصولیان است که براساس آن، اگر دو شیء در تمام خصوصیات موضوعه برای یک حکم واحد متحد باشند، حکم نیز بر هر دو جاری است. در اینجا، چون وظیفه و عملکرد عضو پیوندی با عضو طبیعی متحد است، حکم دیه نیز جاری می‌شود. محقق خراسانی با استناد به قاعده اتحاد موضوع حکم، استدلال می‌کنند که، اگر دو شیء در تمام خصوصیات موضوعه برای یک حکم واحد متحد باشند، حکم بر هر دو جاری است. ایشان می‌نویسد: «إذا اتحد الموضوع لحکم واحد، تعلقت به آثار ذلک الحکم» (خراسانی، ۱۴۱۵، ۱/۱۸۵). بنابراین، براساس مبانی اصولی، از جمله بحث اتحاد موضوع حکم، چون وظیفه و عملکرد عضو پیوندی با عضو طبیعی متحد است، حکم دیه نیز بر آن بار می‌شود.

بنابراین، با توجه به مبانی یادشده، می‌توان به این نتیجه رسید که دیه عضو پیوندی درصورت تحقق شرایط، قابل الحاق به دیه عضو طبیعی است. این دیدگاه در ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی نیز مورد پذیرش قرار گرفته است.

۴-۲. دیدگاه فقهای اهل سنت درباره مقدار و نحوه تعلق دیه به عضو پیوندی

فقهای اهل سنت درخصوص دیه عضو پیوندی، هم از جهت اصل تعلق دیه و هم از حیث میزان و مقدار آن دیدگاه‌های متفاوتی ارائه کرده‌اند. در این بخش، دیدگاه‌های سه‌گانه‌ای که بیشتر به تعیین میزان دیه پس از احراز اصل تعلق پرداخته‌اند، بررسی می‌شود.

۴-۲-۱. دیدگاه تساوی دیه عضو پیوندی با دیه عضو اصلی: این دیدگاه بر این مبناست که دیه جبران ضرر و زیان وارد بر مالک عضو است و انتقال عضو به بدن دیگری تأثیری در میزان دیه ندارد. به عبارت دیگر، دیه عضو پیوندی دقیقاً معادل دیه عضو اصلی تعیین می‌شود.

ابن قدامه در بحث دیات، با تأکید بر تحقق ضرر بر بدن، معیار ضمان را از بین رفتن عضو می‌داند؛ بر این اساس می‌توان دیدگاه وی را در جهت تساوی دیه در فرض الحاق عضو به بدن تفسیر کرد (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۹/ ۲۹۵). دیه به عضو تعلق می‌گیرد حتی اگر به بدن دیگری منتقل شده باشد؛ زیرا ضرر و خسارت به مالک اصلی عضو وارد شده است. ابن قدامه این موضوع را از منظر جبران خسارت مالک عضو بررسی کرده و بر این نظر است که انتقال عضو، ماهیت و میزان دیه را تغییر نمی‌دهد. در فقه شافعی نیز با توجه به مباحث دیات در آثار فقهایی مانند نووی، و با تأکید بر ارزش و کارکرد عضو در بدن انسان، می‌توان به عدم تفاوت میان عضو اصلی و عضوی که قائم‌مقام آن شده است، در فرض تحقق انتفاع، قائل شد (نووی، بی‌تا، ۱۲۲/۲۰). دیه اعضا تفاوتی نمی‌کند بین آن عضوی که در بدن مصدوم است یا عضوی که از بدن دیگری منتقل شده؛ زیرا از نظر تکلیف و محاسبه یکسان است. این نظر حاکی از تأکید بر اهمیت اصل عضو در دیه است بدون توجه به این که عضو پیوندی باشد یا خیر.

در فقه حنفی نیز، با توجه به مبنای الحاق جزء به کل، می‌توان در صورت استقرار عضو در بدن، آن را در حکم عضو اصلی دانست (ابن عابدین، ۱۴۱۲، ۳/ ۲۷۸) براساس این دیدگاه، چون عضو پیوندی به بدن متصل شده و بخشی از بدن محسوب می‌شود، دیه آن باید برابر دیه عضو طبیعی باشد.

با تحلیل مبانی فقه مالکی نیز می‌توان چنین استنباط کرد که، در صورت تحقق کارکرد و استقرار عضو در بدن، معیار دیه، تحقق ضرر و از بین رفتن منفعت است نه منشأ عضو. «الشرح الکبیر» در بیان احکام دیات، انتفاع را محور ضمان دانسته و بیان می‌کند که هر آنچه قائم مقام عضو اصلی در منفعت گردد، حکم آن را خواهد داشت (دردیر، بی‌تا، ۴/ ۲۶۷). همچنین حاشیه الدسوقی این تحلیل را تکمیل کرده و تصریح می‌کند که مناط ضمان در جنایات، تحقق ضرر بر بدن است، نه خصوص خلقت اولیه (دسوقی، ۱۴۱۹، ۴/ ۲۶۷). برخی دیگر نیز اختلاف مذاهب را در تعیین مقدار دیه تحلیل کرده و نشان می‌دهند که مبنای مشترک، جبران ضرر واقعی است (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۲/ ۳۹۹). بر این اساس، دیدگاه تساوی دیه در صورت تحقق عملکرد، با مبانی مالکیه نیز قابل انطباق است.

در فقه شافعی نیز با توجه به مباحث دیات در آثار فقهایی مانند نووی، و با تأکید بر ارزش و کارکرد عضو در بدن انسان، می‌توان به عدم تفاوت میان عضو اصلی و عضوی که قائم‌مقام آن شده است، در فرض تحقق انتفاع، قائل شد (زحیلی، ۱۴۱۸، ۴۲۱/۶-۴۲۵) و این تحلیل با رویکردهای مقاصدی در فقه معاصر، از جمله در آثار ابن عاشور، نیز قابل تقویت است (ابن-عاشور، ۱۴۲۰، ۱۸۹/۶). به عبارت دیگر، تا زمانی که عضو پیوندی همان وظیفه عضو اصلی را انجام دهد، تفاوتی در میزان دیه وجود ندارد؛ زیرا ملاک تعلق دیه کارکرد و میزان ضرر وارد شده است.

این رویکرد، در واقع امتداد مبنای کلی فقهای اهل سنت در غلبه معیار منفعت و تحقق ضرر در باب دیات است. این دیدگاه در میان برخی از فقهای حنبلی، شافعی و برخی حنفی‌ها پذیرفته شده و در فقه معاصر نیز مبنای بسیاری از تحلیل‌های حقوقی قرار گرفته است. به گونه‌ای که معیار را تحقق ضرر و کارکرد عضو دانسته و میان عضو اصلی و پیوندی در صورت تحقق همان منفعت، تفاوتی قائل نمی‌شوند. در فقه مالکی نیز، با تأکید بر ملاک انتفاع و تحقق ضرر، همین نتیجه قابل استنباط است؛ به این معنا که هر عضوی که قائم مقام عضو اصلی در کارکرد گردد، در حکم آن تلقی شده و ضمان آن بر همان اساس تعیین می‌شود (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۳۹۹/۲؛ قرافی، ۱۴۰۶، ۳/۱۹۸؛ دردیر، بی‌تا، ۴/۲۱۲؛ دسوقی، ۱۴۱۹، ۴/۲۶۷؛ ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۹/۳۹۵؛ نووی، بی‌تا، ۲۰/۱۱۲؛ زحیلی، ۱۴۱۸، ۶/۴۲۱).

۴-۲-۲. دیدگاه کاهش دیه یا عدم تعلق دیه کامل به عضو پیوندی: این دیدگاه که عمدتاً در برخی اجتهادات فقهی معاصر اهل سنت و به عنوان یک احتیاط در فقه تطبیقی مطرح شده است، برخلاف قول مشهور که دیه کامل را مقرر می‌دارد، معتقد است که تعلق دیه کامل به عضو پیوندی محل تأمل و اشکال است. موافقان این نظریه با تکیه بر مبنای ملکیت و اصالت عضو، استدلال می‌کنند که عضو پیوندی فاقد برخی ویژگی‌های عضو اصلی است و لذا نمی‌تواند هم‌ارز با آن در دیه قرار گیرد. در ادامه، مبنای و ادله این دیدگاه با استناد به منابع اصیل فقهی بررسی می‌شود.

یکم) استدلال به فقدان اصالت طبیعی و خلقت اولیه از منظر فقهی، دیه اعضا در شریعت اسلام براساس احترام بدن انسان و خلقت اولیه مقرر شده است. خداوند متعال در آیه ۳۵ سوره نساء می‌فرماید: «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ» اعضای بدن انسان حرمتی ذاتی دارد که ناشی از خلقت مستقیم خداوند است. در این راستا، دکتر زحیلی، از فقهای معاصر اهل سنت، در بحث پیوند اعضا، تفاوتی قائل می‌شود که می‌تواند مبنای کاهش دیه باشد. ایشان معتقدند که عضو پیوندی اگرچه در بدن گیرنده ریشه می‌کند؛ اما از نظر نسبت و خلقت با عضو اصلی متفاوت است. ایشان بیان می‌دارد که عضو پیوندی، برخلاف عضو اصلی، ناشی از خلقت مستقیم خداوند در آن بدن خاص نیست، بلکه حاصل عقد و انتقال است. این امر باعث می‌شود که در برخی احکام مانند دیه، تفاوت قائل شوند. ایشان میان عضو اصلی و عضو منتقل شده از حیث برخی آثار فقهی تفاوت قائل شده و مبنای آن را تفاوت در منشأ خلقت و مداخله انسانی می‌داند (زحیلی، ۱۴۱۸، ۶/۵۶۵۸). براساس این دیدگاه، چون مبنای دیه کامل احترام خلقتی است که در عضو پیوندی به دلیل مداخله پزشکی و انتقال، خدشه دار شده یا دارای مرتبه پایین‌تری است، نمی‌توان به سادگی به دیه کامل حکم کرد. این استدلال با قول دوم در کلام ابن قدامه در «المغنی» نیز همسو است که در مورد دندان مصنوعی بیان داشت: چون این دندان خلقت خداوند نیست، دیه کامل ندارد و ضمان آن براساس قیمت (مالیت) است، نه دیه شرعی. اگرچه این بحث ناظر به دندان مصنوعی است؛ اما می‌تواند به عنوان مؤید مبنای تفکیک میان عضو خلقتی و غیرخلقتی مورد استفاده قرار گیرد.

ابن قدامه می‌نویسد: «وَالثَّانِيَّةُ: لَا دِيَّةَ فِيهَا (أَوْ فِيهَا حُكْمُ الْمَالِ)؛ لَا تَهَا لِيَسْتَ بِخَلْقِهِ اللَّهُ تَعَالَى فِي الْإِنْسَانِ، وَإِنَّمَا هِيَ صَنْعُ يَدِ الْآدَمِيِّ» (مورد دوم در آن دیه نیست (یا حکم مال دارد)؛ زیرا خلقت خداوند در انسان نیست، بلکه ساخته دست انسان است) (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۲/۳۶۴).

بنابراین، فقهای مدافع این دیدگاه معتقدند که عضو پیوندی، برخلاف عضو اصلی، محصول خلقت اولیه بدن مخصوص آن فرد نیست، بلکه یک عضو منتقل و جانشین است و احترام و کرامت ذاتی آن در حد عضو اصلی نیست. این تفکیک در کتب فقهی در بحث دندان مصنوعی و اعضای صناعی نیز سابقه دارد. اگرچه فقهای قدیمی تصور پیوند عضو از انسان به انسان را

نداشتند؛ اما در مورد دندانانی که از چوب یا طلا ساخته و در دهان کار گذاشته می‌شد، اختلاف نظر داشتند. ابن قدامه در «المغنی»، در بحث دیه دندان مصنوعی، دو قول را نقل می‌کند که یکی از آنها می‌تواند مبنایی برای کاهش دیه عضو پیوندی باشد. او می‌نویسد، «وَفِي السِّنِّ الزَّائِعَةِ (أَوِ الصَّنَاعِيَّةِ) رَوَايَتَانِ... إِحْدَاهُمَا: فِيهَا دِيَةُ السِّنِّ (الْأَصْلِيَّةِ)؛ لِأَنَّهَا تَنْفَعُ نَفْعَهَا فَكَانَتْ بِمَنْزِلَتِهَا. وَالْأُخْرَى: لَا دِيَةَ فِيهَا (أَوْ فِيهَا حُكْمُ الْمَالِ)؛ لِأَنَّهَا لَيْسَتْ بِخَلْقَةِ اللَّهِ تَعَالَى فِي الْإِنْسَانِ، وَإِنَّمَا هِيَ صَنْعُ يَدِ الْإِنْسَانِ» در دندان اضافی (یا مصنوعی) دو روایت است: یکی از آنها، در آن دیه دندان (اصلی) است؛ زیرا همان نفع را دارد و مانند آن است؛ و دومی، در آن دیه نیست (یا حکم مال دارد)؛ زیرا به خلقت خداوند در انسان نیست، بلکه ساخته دست انسان است (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۲/۳۴۶). اگرچه این بحث ناظر به دندان مصنوعی است؛ اما می‌تواند به عنوان مؤید مبنای تفکیک میان عضو خلقتی و غیرخلقتی مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین، از منظر این دیدگاه عضو پیوندی فاقد اصالت خلقت در بدن گیرنده است و لذا مستحق دیه کامل (که مظهر احترام عضو اصیل است) نمی‌باشد، چون عضو پیوندی خلقت الهی در بدن گیرنده محسوب نمی‌شود، بلکه ناشی از مداخله پزشکی و انتقال است، نمی‌تواند مستحق دیه کامل (که مبنای آن احترام خلقتی است) باشد. بلکه باید براساس ارزش یا قیمت آن جبران شود که معمولاً کمتر از دیه کامل است. این استدلال‌ها ناظر به تحلیل مبانی کلی ضمان است و از باب تنقیح مناط در فقه تطبیقی بر عضو پیوندی قابل توسعه است.

در فقه مالکی نیز می‌توان نشانه‌هایی از این تفکیک را یافت؛ به گونه‌ای که در مورد اعضای غیرخلقتی، ضمان براساس مالیت تحلیل شده است. «الشرح الكبير» در بحث دندان مصنوعی، آن را در زمره اموال دانسته و ضمان آن را تابع قیمت معرفی می‌کند (دردیر، بی تا، ۴/ ۲۶۸). همچنین حاشیه الدسوقی این دیدگاه را تأیید کرده و تصریح می‌کند که آنچه فاقد خلقت اصیل باشد، مشمول دیه مقدر نیست بلکه ضمان مالی دارد (دسوقی، ۱۴۱۹، ۴/ ۲۶۸). افزون بر این، «الفروق» با تفکیک میان احکام اموال و ابدان، نشان می‌دهد که منشأ ضمان در برخی موارد، مالیت است نه عضویت (قرافی، ۱۴۰۶، ۴/ ۱۸۰). این مبانی می‌تواند پشتوانه فقهی برای نظریه کاهش دیه در اعضای پیوندی است.

دوم) استدلال به ملکیت و عدم استیلاء تام، این دیدگاه که اعضای بدن انسان، علی‌رغم تعلق به شخص، از مالیت کامل به معنای فقهی قابل معاوضه برخوردار نیستند، در میان شماری از فقهای معاصر اهل سنت مورد تأکید قرار گرفته است. در این چارچوب، یوسف قرضاوی با پذیرش اصل جواز پیوند اعضا در موارد ضرورت، تصریح می‌کند که این جواز صرفاً در قالب تبرع قابل توجیه است و نه در قالب معاملات مالی؛ از این رو، اعضای بدن را نمی‌توان در زمره اموال قابل خرید و فروش دانست. وی در این باره می‌نویسد: «لا يجوز بيع أعضاء الإنسان، لأنها ليست مالاً يملك على وجه المعاوضة، وإنما يجوز التبرع بها عند الضرورة.» (قرضاوی، ۱۴۲۳، ۲/ ۵۳۳).

همچنین زحیلی، اصل جواز نقل اعضا در موارد ضرورت و با رعایت ضوابط شرعی پذیرفته و تأکید کرده است که این جواز به معنای ورود اعضا به قلمرو معاملات مالی نیست، بلکه در چارچوب تبرع و ضرورت قابل تحلیل است (زحیلی، ۱۴۱۸، ۶، ۵۱۰۰ به بعد). گرچه این دیدگاه‌ها مستقیماً ناظر به بحث دیه نیستند؛ اما می‌توان از آنها مبنای تحلیل عدم مالیت مستقل عضو در برخی فروض را استنباط کرد.

از سوی دیگر، مجمع الفقه الاسلامی الدولي در قطعه نامه شماره ۲۶ (دوره چهارم، ۱۴۰۸ ق/ ۱۹۸۸ م) نیز ضمن پذیرش اصل پیوند اعضا، تصریح می‌کند که اخذ عوض مالی در برابر عضو انسان جایز نیست و این امر باید در قالب تبرع انجام گیرد (مجمع الفقه الاسلامی الدولي، ۱۴۰۸، ۲۸۷).

بر این اساس، دیه کامل ناظر به جبران تلف عضوی است که ذاتاً و اصالتاً جزء بدن مجنی علیه محسوب می‌شود؛ اما درخصوص عضو پیوندی، هرچند پس از انتقال، به بدن گیرنده ملحق می‌گردد، لکن منشأ خارجی آن و عدم تحقق استیلای تام همانند اعضای اصلی، موجب می‌شود که از حیث برخی آثار، تمایز آن قابل طرح باشد. از این رو، می‌توان گفت که در چنین فرضی، مبنای جبران خسارت، بیش از آنکه بر دیه مقدر استوار باشد، به قابلیت تقویم و ارزش اقتصادی عضو نزدیک می‌شود. این تحلیل با برخی قواعد فقهی در مذاهب اهل سنت نیز قابل تأیید است. از جمله علاءالدین کاسانی در «بدائع الصنائع» بیان می‌کند که اگر چیزی که جزء خلقت اصلی بدن نیست، مانند دندان مصنوعی، از بین برود، ضمان آن براساس قیمت آن خواهد بود، نه دیه شرعی: «وَلَوْ قَلَعَ سِنًا هِيَ صَنَعُ يَدِ الصَّانِعِ، فَإِنَّهَا تُضْمَنُ بِقِيمَتِهَا؛ لِأَنَّهَا مَالٌ لَهُ قِيمَةٌ، فَكَانَ ضَمَانُهَا بِقِيمَتِهَا كَسَائِرِ الْأَمْوَالِ» (کاسانی، ۱۴۰۲، ۳۴۶/۷) این قاعده اگرچه ناظر به اموال است؛ اما در برخی تحلیل‌های فقهی به‌عنوان مؤید تفکیک میان ضمان مالی و دیه بدنی مورد استناد قرار گرفته است؛ با تطبیق این قاعده بر عضو پیوندی، می‌توان گفت: هرچند عضو پیوندی پس از اتصال، جزئی از بدن محسوب می‌شود؛ اما به لحاظ منشأ و ویژگی‌های خاص خود، می‌تواند از حیث ضمان، در برخی فروض به‌صورت ضمان قیمت یا ارزش مورد ارزیابی قرار گیرد، نه الزاماً دیه کامل. این رویکرد، بیش از آن که در چارچوب دیات جنایی سنتی قابل تحلیل باشد، به منطق جبران خسارت در حقوق مدنی نزدیک‌تر است.

این دیدگاه به‌صورت صریح در منابع فقهی اهل سنت به مسئله عضو پیوندی نپرداخته، بلکه براساس تحلیل مبانی کلی دیات، ضمان و مالیت، قابل استنباط و تطبیق بر عضو پیوندی است.

۴-۲-۳. دیدگاه تعیین دیه براساس ارزش مالی و هزینه‌های تهیه و پیوند (رویکرد ضمان و ارزش)

این دیدگاه که عمدتاً در آثار فقه‌های معاصر و تصمیمات مراجع رسمی فقهی اهل سنت نمود یافته است، برخلاف رویکرد سنتی که صرفاً به دنبال تطبیق دقیق دیه عضو پیوندی با دیه اعضای خلقت شده است، معتقد به یک روش ارزشی و خسارت‌محور می‌باشد. موافقان این نظریه بر این باورند که ماهیت عضو پیوندی، به دلیل هزینه‌های سرسام‌آور تهیه، پیچیدگی‌های جراحی، احتمال رد و وابستگی به داروهای سرکوب‌گر ایمنی، با اعضای طبیعی متفاوت است. بنابراین، تعیین دیه ثابت (مثل دیه دست یا چشم) ممکن است در برخی موارد جبران خسارت واقعی را ننماید و در برخی موارد باعث ظلم به عامل شود.

مبانی فقهی این دیدگاه، تمایز بین دیه ضمان و ارزش است. در این راستا، مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی در هشتمین جلسه خود که در سال ۱۴۱۲ هجری قمری در مکه مکرمه برگزار شد، در بند مربوط به مسئولیت مدنی ناشی از آسیب به اعضای پیوندی، تصمیم مهمی اتخاذ کرد. این مجمع با توجه به ماهیت خاص اعضای پیوندی، حکم داد که جبران خسارت ناشی از آسیب به آن‌ها، تابع قواعد ضمان و اتلاف مال است، نه صرفاً دیات شرعی.

براساس مصوبه مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان همکاری اسلامی در دوره مربوط، جبران خسارت ناشی از تلف عضو پیوندی می‌تواند تابع قواعد ضمان مالی باشد و بر مبنای ارزش عضو، هزینه‌های درمانی، دستمزد جراحی و ضرر وارده به مجنی علیه تعیین گردد و صرفاً به دیات مقدر شرعی محدود نشود (مجمع فقه اسلامی، ۱۴۱۳، ۷۱۳/۲).

این فتوا به‌صراحت نشان می‌دهد که مرجعیت فقهی سطح عالی اهل سنت، مسیر تعیین دیه عضو پیوندی را از دیه ثابت به سمت ارزش مالی و خسارت واقعی تغییر داده است. این رویکرد با مبانی فقه مالکی نیز هم‌راستا است؛ چراکه مالکیه در تحلیل ضمانات، توجه ویژه‌ای به مقاصد شریعت و دفع ضرر دارند. شاطبی در «الموافقات» با تأکید بر قاعده رفع ضرر، بیان می‌کند که احکام شرعی در حوزه معاملات و جبران خسارت، بر تحقق مصلحت و دفع مفسده مبتنی است (شاطبی، ۱۴۱۷، ۸/۲)؛ و قرافی

در «الفروق» با تفکیک میان ضمان دیه و ضمان مالی، بر نقش ضرر واقعی در تعیین نوع ضمان تأکید دارد (قرافی، ۱۴۰۶، ۱۸۰/۴). افزون بر این، تطبیق آرای ابن رشد در «بدایه المجتهد» نشان می‌دهد که اختلاف در تقدیر دیه، ناشی از تفاوت در مبانی جبران خسارت است (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۴۰۲/۲). بر این اساس، رویکرد ارزش‌محور و ارش‌محور در اعضای پیوندی، با مبانی مقاصدی فقه مالکی سازگاری دارد.

در این دیدگاه، برخی از فقهای معاصر نیز، قائل به تفکیک بنیادین بین دیه و ضمان یا ارش هستند. آنها معتقدند که دیه مجازات و جبرانی است که شارع مقدس برای جنایت بر اعضای خلقت‌شده (ذاتی بدن) با مقدار مشخص معین کرده است، در حالی که ضمان یا ارش حکمی است که برای جبران خسارت مالی و ضرر غیرمقدر (مانند اتلاف اموال) اعمال می‌گردد. این گروه از فقها استدلال می‌کنند که عضو پیوندی پیش از اتصال، یک مال با ارزش اقتصادی و مشخص است. حال چه به صورت هبه باشد و چه به صورت معاوضه؛ و پس از پیوند نیز، این وصف مالیت به‌طور کامل از بین نمی‌رود. بنابراین، جنایت بر آن، جنایت بر مال است که ضمان آن قیمت است، نه جنایت بر بدن که ضمان آن دیه است. در این راستا، اصول تفکیک میان دیه‌ی مقدر شرعی و ضمان مالی (ارش) پیش‌تر در آثار متقدمانی چون کاسانی در «بدائع الصنائع» تبیین شده است که جنایت بر مال را مشمول ضمان قیمتی، و جنایت بر بدن خلقت‌شده را مشمول دیه‌ی مقدر می‌دانست (کاسانی، ۱۴۰۲، ۲۸۴/۷). فقهای معاصر از جمله «دکتر بار» نیز با استناد به همین تفکیک اصولی، جنایت بر عضو پیوندی را از مصادیق تلف مال شمرده و جبران آن را تابع ارزش اقتصادی و هزینه‌های درمانی دانسته‌اند (بار، ۱۴۲۰، ۱۵۶).

بنابراین، با توجه به اقوال این فقها، مبنا بر این است که چون عضو پیوندی فاقد خلقت اصلی است و دارای مالیت می‌باشد، ضمان آن از باب اتلاف مال و براساس قیمت (ارزش مالی) است، نه از باب جرح و قطع عضو که مستلزم دیه شرعی باشد. دیدگاه سوم با استناد به مصوبات مجمع فقه اسلامی و نظرات فقهای متخصص در پزشکی، یک رویکرد منعطف و عقلانی ارائه می‌دهد. در این رویکرد، اگر عضو پیوندی آسیب ببیند، کارشناسان پزشکی قانونی باید میزان خسارت را براساس مواردی هم‌چون هزینه‌های مستقیم قیمت خرید عضو (در نظام‌هایی که فروش مجاز است یا هزینه‌های استخراج)، هزینه‌های جراحی، بستری و دارو، از دست رفتن منفعت، میزان کاهش کارکرد عضو نسبت به حالت قبل از آسیب؛ ضرر معنوی و روانی که ممکن است تحت عنوان ارش لحاظ شود.

این روش، که در فقه اهل سنت به ضمان بالقیمه (ضمان به قیمت) معروف است، با پیچیدگی‌های پزشکی مدرن سازگارتر است و از تبعیض بین مجنی‌علیه‌ای که عضو گران‌قیمت پیوند کرده و کسی که عضو طبیعی دارد، جلوگیری می‌کند.

۵. شرایط تحقق دیه بر عضو پیوندی

در فرضی که حیات عضو پیوندی به‌صورت قطعی احراز نشده یا پس از پیوند درباره بقای کارکرد آن تردید وجود دارد، تعیین دیه نیازمند جمع میان معیارهای فقهی و داده‌های پزشکی است. در این زمینه دو معیار اصلی قابل طرح است: نخست، ملاک عرف و تصور عرفی از تعلق عضو به بدن؛ و دوم، تحقق حیات علمی و پزشکی به‌عنوان معیار قطعی عضویت در موارد شبهه.

۵-۱. ملاک عرف و تصور عرفی از تعلق عضو به بدن

در فقه اسلامی، تعلق دیه به عضو آسیب‌دیده در صورتی که آن عضو پیوندی باشد و شک در حیات آن، مسئله‌ای نوپدید است. در این زمینه، دو دیدگاه فقهی قابل‌تمایز مطرح شده است. آیت‌الله مکارم شیرازی ملاک در تعلق احکام را نظر عرف

می‌دانند؛ به این معنا که هرگاه عرف (به‌ویژه عرف پزشکی) عضو پیوندی را به‌عنوان جزئی از بدن فرد تلقی نماید، همانند اعضای طبیعی مشمول احکام دیه خواهد بود، حتی اگر حیات فیزیولوژیک آن عضو به‌طور قطع محرز نباشد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ۳/ ۱۳۲)؛ در این رویکرد، مقصود از ملاک عرفی، نفی ضرورت حیات کامل نیست، بلکه تأکید بر کفایت انتساب ظاهری و کارکردی عضو به بدن برای اجرای حکم است. در این نگاه، اگر عضو پیوندی به‌گونه‌ای در بدن جایگزین شود که از دیدگاه عرف به‌عنوان عضوی طبیعی و وابسته به فرد شناخته شود، در صورت وقوع آسیب به آن، دیه به‌عنوان جزای جنایی بر ذمه عامل تحقق می‌یابد. این معیار عرفی در میان فقهای اهل سنت نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ چنان‌که نووی در «المجموع» و ابن قدامه در «المغنی»، در موارد تردید، به ظاهر و تحقق انتفاع توجه کرده‌اند و شاطبی نیز در چارچوب مقاصد، عرف را یکی از ابزارهای تشخیص موضوعات می‌داند (نووی، بی‌تا، ۹/ ۲۷۸؛ ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۲/ ۳۴۵؛ شاطبی، ۱۴۱۷، ۲/ ۱۰).

۵-۲. شرطیت تحقق حیات علمی به‌عنوان معیار قطعی عضویت در حالت شبهه

در مقابل، امام خمینی، تحقق حیات علمی و واقعی را شرط تعلق دیه می‌داند. بر این اساس، صرف اتصال فیزیکی عضو، کافی نیست، بلکه باید از دیدگاه علمی و پزشکی، اثبات شود که عضو پیوندی به بدن متصل شده، با شبکه عروقی و عصبی بدن ادغام یافته و جریان حیات مانند گردش خون، عملکرد سلولی و پاسخ به تحریکات عصبی، در آن برقرار شده است (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۱۴۵) و حیات واقعی شرط عضویت است؛ در این نگاه، تا زمانی که حیات علمی محرز نشود، اصل بر عدم استحقاق دیه است و در صورت تلف، تنها ضمان مالی مطرح می‌گردد. بنابراین، در مواردی که حیات عضو پس از پیوند مورد تردید باشد، رجوع به‌نظر کارشناسان پزشکی قانونی ضروری است. این رویکرد، با سنت فقهی ارجاع به خبره در موارد ابهام کاملاً هم‌خوان است؛ چنان‌که، شیخ طوسی در «الخلافا» در مورد جنایتی بر چشم که منجر به ادعای نابینایی شده بود، تشخیص صدق یا کذب ادعا را منوط به نظر دو خبره عادل دانسته است (طوسی، ۱۳۸۷، ۷/ ۱۲۷). و امام خمینی نیز در «تحریر الوسیله» در مواردی از جمله، زوال حواس، مانند بویایی و چشایی، حکم را مبتنی بر تشخیص پزشکی می‌شمارد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ۲/ ۶۲۷-۶۳۲). بنابراین، در فرض شک در وجود حیات، بنای عقلا بر استناد به «ظهور حال» و نظر متخصصان پزشکی قانونی، راهکار معتبری برای خروج از تردید و تعیین استحقاق دیه است (محمدی، ۱۳۸۷، ۳۴۸). از این رو، در صورت وجود قرائن اطمینان‌بخش از حیات عضو، می‌توان آن را مشمول احکام عضو اصلی دانست و دیه بر آن مترتب خواهد بود؛ اما در صورت فقدان چنین قرائنی، فقط ضمان مالی به‌عنوان جبران مطرح خواهد شد و دیه‌ای بر ذمه جانی ثابت نمی‌شود.

۵-۳. نتیجه فقهی و حقوقی در فرض شبهه در حیات عضو پیوندی

با توجه به مباحث تطبیقی مطرح شده در فقه امامیه و اهل سنت پیرامون ملاک حیات عضو پیوندی، در فرضی که حیات عضو به‌صورت قطعی قابل احراز نباشد ترتب دیه شرعی با دشواری مواجه است. در این حالت، با استناد به اصول مشترک، می‌توان نتیجه گرفت که اصل بر عدم استحقاق دیه است، مگر آنکه با قرائن علمی و عرفی معتبر، تحقق حیات اثبات گردد. از منظر فقه امامیه، در موارد شک در موضوع حکم (شک در حیات عضو)، اصل عملی حاکم (خراسانی، ۱۴۱۵، ۳۱۲/۱) و استصحاب حیات سابق قابل تصور است؛ بدین معنا که یقین سابق بر حیات عضو (هنگام پیوند) با شک فعلی زائل نمی‌شود؛ و «الاصْلُ بَقَاءُ مَا كَانَ عَلَى مَا كَانَ، وَلَا يُنْتَقَلُ عَنْهُ إِلَى غَيْرِهِ إِلَّا بِبَيِّنٍ»، اصل بر بقای آنچه بوده است می‌باشد، و از آن به چیز دیگر منتقل نمی‌شود مگر با یقین (حلی، ۱۴۰۸، ۴/ ۸۳۶).

بنابراین، تا زمانی که کارشناس پزشکی قانونی یقین نیابد که عضو در لحظه اتلاف زنده بوده، استصحاب حیات سابق یا اصل عدم موت جدید، حکم به بقای حیات می‌دهد، استصحاب در اینجا از نوع استصحاب موضوعی است که در مقام قضا قابل اتکا مستقل نیست؛ اگرچه استصحاب حیات از حیث نظری قابل تصور است؛ اما از آنجا که ثبوت دیه نیازمند احراز قطعی موضوع نزد قاضی است، و استصحاب از اصول عملی غیرکاشف است، برای اثبات دیه کفایت نمی‌کند؛ شیخ انصاری نیز با تأکید بر جایگاه اصول عملیه، استصحاب را حجت شرعی می‌داند؛ اما دامنه اجرای آن را منوط به عدم تعارض با ادله خاصه و قواعد اثبات در ابواب جزایی می‌شمارد (انصاری، ۱۴۱۵، ۱/۳۷۶).

در فقه اهل سنت نیز اگرچه مبانی بحث متفاوت است؛ اما نتیجه مشابه است. فقهای اهل سنت در باب دیات، بر قاعده الاصل «براءة الذمة» و الاصل «عدم الضمان» تأکید دارند. یعنی تا زمانی که دیه و ضمان به طریق یقین یا بینة ثابت نشود، کسی ضامن نیست. ابن قدامه حنبلی در «المغنی» اثبات دیه را منوط به بینة یا اقرار می‌داند و در صورت شک، اصل را بر عدم ضمان قرار می‌دهد (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۱/۲۸۵).

در فقه حنفی نیز، کاسانی در «بدائع الصنائع»، رجوع به استصحاب را در صورت تعارض اصول ممکن می‌داند؛ اما در جنایات، احراز موضوع را شرط ترتب ضمان می‌شمارد (کاسانی، ۱۴۰۲، ۷/۲۳۱).

در مذهب مالکی نیز اصل برائت ذمه و عدم ضمان در صورت شک در تحقق موضوع جنایت مورد تأکید قرار گرفته است؛ و بر این نظرند که، خروج از اصل برائت نیازمند دلیل یقینی است و در موارد تردید، نمی‌توان حکم به ضمان نمود (قرافی، ۱۴۰۶، ۴/۱۸۰)؛ و احکام جزایی در صورت شبهه ساقط می‌شوند (شاطبی، ۱۴۱۷، ۴/۱۹۵)؛ و اثبات جنایت را منوط به تحقق یقینی موضوع می‌دانند (دردیر، بی‌تا، ۴/۲۷۰). بنابراین، در فقه مالکی نیز در فرض شک در حیات عضو، دیه ثابت نمی‌شود و تنها ضمان مالی محتمل است. بررسی منابع اصلی مذهب مالکی از «بدایة المجتهد» ابن رشد تا شروح متأخر مانند دردیر و دسوقی نشان می‌دهد که معیار منفعت و احراز موضوع، نقش تعیین‌کننده‌ای در ثبوت ضمان و دیه دارد و این مبنا در طول تطور این مذهب استمرار یافته است (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۲/۴۱۰؛ قرافی، ۱۴۰۶، ۳/۱۹۸؛ دردیر، بی‌تا، ۴/۲۱۲؛ دسوقی، ۱۴۱۹، ۴/۲۶۷؛ قرطبی، ۱۴۲۳، ۲/۳۴۵).

هر دو مذهب فقهی در فرض شک در حیات عضو پیوندی و عدم احراز آن توسط کارشناس، دیه‌ی شرعی را ثابت نمی‌دانند؛ زیرا ملاک ترتب آن یعنی حیات قطعی و انتساب به بدن زنده، محرز نیست. با این حال، قواعد الاتلاف و احترام مال المسلم در هر دو فقه، زمینه‌ساز جبران خسارت مادی (هزینه‌های تهیه، جراحی، دارو و درمان) تحت عنوان «الارش» یا «الضمان المالی» است. در صورت وجود قرائن اطمینان‌بخش از حیات، می‌توان به اصل ظهور الحال و بناء عقلا در پذیرش نظریه پزشکی قانونی استناد کرد (محمدی، ۱۳۸۷، ۳۴۸).

۶. تحلیل ماهیت حقوقی عضو پیوندی و قواعد حاکم

برای تعیین حکم عضو پیوندی، باید جایگاه آن میان دو عنوان فقهی عضو اصلی و عضو جایگزین یا مصنوعی روشن شود. از یک سو، عضو پیوندی پس از ادغام می‌تواند واجد حیات و کارکرد عضو طبیعی گردد؛ و از سوی دیگر، پیش از پیوند دارای منشأ خارجی و هزینه مالی است. همین وضعیت میانی، مبنای تفکیک میان دیه مقدر و ضمان مالی را شکل می‌دهد.

۶-۱. جایگاه عضو پیوندی در بین عضو اصلی و مصنوعی در فقه امامیه

در فقه امامیه، اگرچه واژه عضو مصنوعی به اصطلاح امروزی در متون فقهی وجود ندارد؛ اما مفهوم آن مانند «السِّنُّ الصُّنْعُ، السِّنُّ الذَّهَبُ» و «مَا يُجْعَلُ فِي الْبَدَنِ لِلْمَنْفَعَةِ» در ابواب دیات و ضمانات مورد بحث قرار گرفته است. فقهای امامیه با استناد به روایات اهل بیت^(ع) و قواعد فقهی، به بررسی حکم اتلاف یا آسیب به این گونه اعضا پرداخته‌اند که می‌تواند مبنایی برای سنجش عضو پیوندی باشد.

۶-۱-۱. **قاعده کلی «احترام مال مسلمان و ضمان اتلاف»:** مبنای اصلی فقه امامیه در این باب، قاعده احترام مال المسلم و ضمان الاتلاف است. بر این اساس، هرگاه چیزی که برای انسان ارزش مالی دارد و متعلق به اوست، بدون حق تلف شود، عامل ضامن است. این قاعده برخلاف برخی مبانی حنفی که گاهی دیه را منحصر به اعضای طبیعی و اصیل بدن می‌دانند، در فقه امامیه دایره وسیع‌تری دارد و شامل هر نوع منفعت یا مالی می‌شود که به بدن متصل شده است. محقق حلی، در «شرایع الإسلام» در بحث دیات، به این نکته اشاره می‌کند که اتلاف اعضای جایگزین، مشمول ضمان است؛ چنان‌که می‌نویسد، «وَلَوْ كَانَ لَهُ سِنٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ غَيْرِهِ فَقَلَعَهَا إِنْسَانٌ، ضَمِنَ قِيَمَتَهَا؛ لَا تَهَا مَالٌ لَهُ أَتْلَفَهُ»، «و اگر کسی دندانی از طلا یا غیره داشته و شخص دیگری آن را بکند، ضامن قیمت آن است؛ زیرا مالش را تلف کرده است» (حلی، ۱۴۰۸، ۴/ ۹۸۵)، این عبارت نشان می‌دهد که ملاک در ضمان در این موارد، مالیت و انتفاع است، نه صرفاً خلقت طبیعی عضو.

۶-۱-۲. **تفکیک دیه و ضمان در عضو جایگزین:** امام خمینی در «تحریر الوسیله» با دقت فقهی، میان حکم عضو اصلی و عضو جایگزین تفکیک قائل شده است. ایشان بیان می‌کنند که دیدگاه برخی این است که اگر عضو مصنوعی جایگزین عضو اصلی شده و همان منفعت را برساند، ممکن است آن را مساوی با عضو اصلی بدانند؛ اما اصل، ضمان قیمت است. ایشان می‌نویسد: «أَمَّا السِّنُّ الصَّنَاعِيُّ: فَإِنْ كَانَتْ بِمَنْزِلَةِ السِّنِّ الْأَصْلِيِّ فِي الْإِنْتِفَاعِ، فَلَا قَرْبَ ضَمَانُهَا بِالْدِّيَةِ، وَإِلَّا فَلَا تُعَيَّنُ ضَمَانُهَا بِالْقِيَمَةِ؛ لِأَنَّهَا مَالٌ مُحْتَرَمٌ أَتْلَفَهُ الْغَيْرُ، وَالْدِّيَةُ لَا تَثْبُتُ إِلَّا فِي الْأَعْضَاءِ الْأَصْلِيَّةِ»، «اما دندان مصنوعی: اگر از نظر منفعت معادل دندان طبیعی باشد، در این صورت، محتمل‌ترین راه، جبران آن با دیه است؛ در غیر این صورت، جبران آن با قیمتش واجب است، زیرا دارایی محترمی است که توسط دیگری از بین رفته است و دیه فقط برای اعضای اصلی ثابت می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۲/ ۴۷۶). این بیان دقیق امام خمینی نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری فقه امامیه است؛ به این معنا که اگر عضو مصنوعی (یا پیوندی) به حدی از کمال برسد که از نظر کاربردی هیچ تفاوتی با عضو اصلی نداشته باشد، امکان تعلق دیه کامل وجود دارد؛ اما در حالت عادی ضمان براساس قیمت است.

۶-۱-۳. **استناد روایی:** در همین راستا، شیخ طوسی در «تهذیب الاحکام»، روایتی از امام صادق^(ع) نقل می‌کند که حاکی از احترام دندان مصنوعی و ضمان آن است. شیخ طوسی می‌نویسد: «سَأَلَ أَبُو بَصِيرٍ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ^(ع) عَنْ رَجُلٍ كَانَتْ لَهُ سِنٌ مِنْ ذَهَبٍ فَقُلِعَتْ، قَالَ: إِنْ كَانَتْ تُجْزِيهِ فِي الْأَكْلِ فَفِيهَا الدِّيَةُ، وَإِنْ لَمْ تُجْزِئْهُ فَفِيهَا قِيَمَتُهَا»، «ابو بصیر از ابوعبدالله درباره مردی که دندان طلایش کنده شده بود، پرسید. حضرت فرمود: اگر برای خوردنش کافی بود، دیه آن بر آن واجب است و اگر برای او کافی نبود، قیمت آن بر آن واجب است» (طوسی، ۱۳۶۵، ۱۰/ ۲۸۵). بنابراین، در فقه امامیه و اهل سنت، قاعده مشترک آن است که اصل در عضو مصنوعی، ضمان قیمت است؛ اما اگر عضو جایگزین از نظر منفعت و کارکرد به حد عضو اصلی برسد و جزء بدن محسوب شود، امکان الحاق آن به دیه عضو اصلی مطرح می‌گردد.

۶-۲. حکم عضو مصنوعی در فقه اهل سنت

فقه‌های اهل سنت در تحلیل وضعیت عضو جایگزین، میان عضو خلقتی و عضو غیرخلقتی تفکیک قائل شده‌اند و بر این اساس، معیار ضمان را نه اصالت عضوی، بلکه مالیت و منفعت قابل انتفاع آن دانسته‌اند. در این چارچوب، هر چهار مذهب فقهی با استناد به قواعد عام ضمان و دیات، حکم اتلاف یا آسیب به این اجزاء را تبیین کرده‌اند که اگرچه لفظ عضو مصنوعی مدرن در متون فقهی آن‌ها وجود ندارد؛ اما با توجه به مصادیقی چون دندان طلا، چشم شیشه‌ای و اعضای جایگزین، قواعد استنباطی آنها قابل تسری به مصادیق معاصر است. در فقه حنفی، ابن نجیم در قاعده‌پردازی‌های خود مانند «لَا دِيَّةَ فِيمَا لَيْسَ بِخُلُقَةٍ وَ الْمُتَلَفَاتُ تُضْمَنُ بِالْقِيَمَةِ إِذَا كَانَتْ مَالًا»، اصل ضمان را مبتنی بر اتلاف مال یا منفعت می‌داند و تصریح می‌کند که هر آنچه مالیت عرفی داشته باشد، در صورت اتلاف، موجب ضمان مالی (ارش) خواهد بود، نه دیه مقدر شرعی (ابن نجیم، ۱۴۱۹، ۸۸-۹۰). این مبنا به صورت مستقیم بر عضو مصنوعی قابل انطباق است؛ زیرا این نوع عضو، فاقد خلقت اولیه بوده و در زمره اموال قابل انتفاع قرار می‌گیرد.

در فقه شافعی نیز همین تفکیک پذیرفته شده است. رافعی در «العزیز شرح الوجیز» بیان می‌کند که اگر منفعت عضو از بین برود ولی عین آن باقی باشد، ضمان به صورت ارش ثابت می‌شود؛ زیرا معیار در ضمان، منفعت و انتفاع عرفی است نه صرف وجود عین (رافعی، بی‌تا، ج ۸/ ۱۲۱). بر این اساس، عضو مصنوعی که فاقد خلقت طبیعی است، از حیث حکم، تابع مالیت بوده و مشمول دیه مقدر نمی‌شود.

در فقه مالکی، ابن جزی کلبی در «القوانین الفقهیه»، با تأکید بر قاعده ضمان منافع، تصریح می‌کند که اتلاف منفعت، حتی در فرض بقای عین، موجب ضمان مالی است و این قاعده شامل اعضای غیرخلقتی نیز می‌شود؛ زیرا مناط حکم، ارزش انتفاعی و مالیت عرفی است (ابن جزی، ۱۴۰۲، ۱۶۳). بنابراین، در این دیدگاه نیز عضو مصنوعی در حکم مال قرار گرفته و جبران آن براساس قیمت صورت می‌گیرد.

در فقه حنبلی نیز ابن مفلح در «الفروع»، ضمن بیان قواعد ضمان، میان اعضای طبیعی و مصنوعی تفکیک قائل شده و تأکید می‌کند که در مواردی که عضو از خلقت اولیه نباشد، ضمان آن براساس ارزش مالی تعیین می‌شود، نه دیه شرعی (ابن مفلح، ۱۴۲۴، ۶/ ۲۱۱). این دیدگاه نیز مؤید آن است که ملاک در ضمان، ماهیت مالی و منفعتی عضو است. در مجموع، بررسی تطبیقی مذاهب چهارگانه اهل سنت نشان می‌دهد که در خصوص عضو مصنوعی، اجماع ضمنی بر این امر وجود دارد که معیار ضمان برای اعضای غیر خلقتی، مالیت و منفعت است نه خلقت طبیعی عضو. بنابراین، هرچه عضو از اصالت خلقتی فاصله بگیرد، از قلمرو دیه خارج شده و در قلمرو ضمان مالی یعنی قیمت یا ارش، قرار می‌گیرد. این قواعد کلاسیک، اگرچه ناظر به مصادیق عصر خود بوده‌اند؛ اما با روش‌شناسی فقهی تطبیق قواعد عام بر مستحدثات، مبنای متقنی برای تحلیل حکم عضو مصنوعی و پیوندی در دوران معاصر فراهم می‌کنند.

۷. جایگاه عضو پیوندی در بین عضو اصلی و مصنوعی؛ تحلیلی بر مبنای فقه امامیه

در فقه امامیه، تعیین تکلیف حقوقی عضو پیوندی نیازمند واکاوی در مبانی فقهی حاکم بر اجزای بدن و اموال خارجی است. عضو پیوندی در وضعیتی میانی قرار دارد: از یک سو، برخلاف عضو مصنوعی، دارای حیات زیستی، قابلیت ترمیم و پاسخگویی به محرک‌های بیولوژیک، و قابلیت رشد و نمو دارد؛ و از سوی دیگر، برخلاف عضو اصلی، فاقد خلقت اولیه در بدن گیرنده بوده

و پیش از اتصال دارای سابقه ملکیت می‌باشد. فقه‌های معاصر با توجه به این دوگانگی، دو مبنا استنباطی را در حکم به آن، مطرح کرده‌اند.

۷-۱. تبعیت حکمی از عضو اصلی (مبنای اتحاد با بدن)

براساس این دیدگاه، هرگاه عضوی از بدن دیگری جدا و به بدن گیرنده پیوند زده شود و از نظر پزشکی تثبیت گردد، با تحقق قاعده فقهی «ما صار جزءاً من البدن فحكم بحکمه»، حکم آن از مالیت مستقل خارج و در زمره اعضای طبیعی بدن قرار می‌گیرد. در فقه امامیه، اتصال و استقرار جزء خارجی در بدن می‌تواند موجب تغییر موضوع و تغییر حکم شود؛ از این رو، در صورت احراز پیوند موفق و کارکرد زیستی، عضو پیوندی مشمول احکام وضعی و تکلیفی عضو اصلی، از جمله دیه مقدر و احکام طهارت و عبادات، خواهد بود. این مبنا در فتاوی معاصر ناظر به پیوند اعضا و نیز در تحلیل‌های فقه پزشکی امامیه مورد توجه قرار گرفته است (خوئی، ۱۴۲۲، ۷۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ۱۳۵/۳؛ نظری توکلی، ۱۳۸۱).

۷-۲. بقای وصف مالیت و ضمان قیمتی

در مقابل، گروهی از فقها با تکیه بر قاعده «احترام مال المسلم» و «ضمان الاتلاف»، معتقدند که عضو پیوندی پیش از اتصال یک مال بوده و دارای ارزش اقتصادی بوده و هزینه‌های تهیه، نگهداری و جراحی آن محرز است. بنابراین، وصف مالیت به‌طور کامل زایل نمی‌شود. در فرض اتلاف یا آسیب، ضمان آن بر مبنای قیمت یا ارزش است، نه دیه‌ی مقدر شرعی. این دیدگاه ریشه در تحلیل فقها درباره اعضای جایگزین مانند دندان طلا یا چشم شیشه‌ای دارد که در آنها مالیت و انتفاع ملاک ضمان دانسته شده است. با تطبیق این قاعده بر عضو پیوندی، می‌توان استدلال کرد که تا زمانی که عضو به‌طور کامل با بدن میزبان یکپارچه نشده یا کارکرد طبیعی پیدا نکرده است، ضمان آن تابع قواعد مالی است. این رویکرد در استفتائات و آثار معاصر، به‌ویژه در مواردی که پیوند با ریسک رد یا عدم کارکرد همراه است، مورد تأکید قرار گرفته است (سبحانی، ۱۴۲۶، ۲۱۰/۴؛ حسینی زنجان، ۱۳۸۹، ۱۸۷/۲؛ بار، ۱۴۱۰، ۱۶۲).

بنابراین می‌توان گفت که، هر دو مبنا از نظر قاعده‌ای در فقه امامیه قابل دفاع‌اند. دیدگاه نخست بر تحقق موضوع عضویت و دیدگاه دوم بر بقای وصف مالیت و جبران خسارت تأکید دارد. در مقام قضا و فقه پزشکی معاصر، رویکرد ترکیبی غالب است: در صورت احراز حیات و ادغام کامل، حکم عضو اصلی جاری می‌شود؛ و در فرض شک، عدم تثبیت، یا اتلاف پیش از کارکرد، ضمان مالی یعنی قیمت یا ارزش، اعمال می‌گردد.

۷-۳. معیار عملکرد و کارکرد

امام خمینی در «تحریر الوسیله» با ارائه تفصیل فقهی، معیاری برای تعیین حکم عضو پیوندی مطرح می‌کنند. ایشان بر این باورند که اگر عضو پیوندی به‌گونه‌ای در بدن تثبیت شود که انتظام بدن به آن وابسته گردد و مانند عضو اصلی عمل کند، از حکم مال خارج شده و مشمول احکام وضعی و تکلیفی عضو طبیعی می‌گردد. بر این اساس، در صورت تحقق انتفاع کامل و پذیرش عرفی عضویت، دیه‌ی مقدر به آن تعلق می‌گیرد؛ در غیر این صورت، ضمان آن بر مبنای قیمت یا ارزش خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۲/۴۷۷).

از جمع‌بندی آرای فقه‌های امامیه می‌توان دریافت که، جایگاه عضو پیوندی را می‌توان به سه صورت در نظر گرفت: یکم) عضو اصلی که دارای خلقت اولیه و فاقد وصف مالیت است و دیه کامل بر آن مترتب می‌شود. دوم) عضو مصنوعی که فاقد حیات زیستی است و دارای مالیت و مشمول ضمان قیمت می‌شود؛ سوم) نهایتاً عضو پیوندی که واجد هر دو وصف حیات و مالیت

است. در این وضعیت میانه، معیار نهایی میزان کارکرد و ادغام زیستی است. هرگاه عضو پیوندی به کمال عملکردی برسد، به عضو اصلی ملحق شده و دیه‌ی کامل ثابت می‌شود، و در صورت نقص کارکرد یا عدم تثبیت، به وضعیت اعضای جایگزین نزدیک شده و مشمول ضمان مالی یعنی قیمت یا ارش، می‌گردد. این رویکرد انعطاف‌پذیر، نشان‌دهنده تطبیق‌پذیری فقه امامیه با پزشکی نوین و اصل عدالت در جبران خسارت است.

۸. مسئولیت مدنی ناشی از نقص کارکرد یا رد عضو پیوندی

یکی از چالش‌های پیچیده در حقوق پزشکی و فقه پیوند، وضعیتی است که عضو پیوندی پس از انتقال، دچار نقص کارکرد می‌شود یا توسط بدن گیرنده رد می‌شود. در این حالت؛ اگرچه عضو فیزیکی در بدن وجود دارد؛ اما منفعت مورد نظر، حیات یا عملکرد محقق نشده است.

۸-۱. دیدگاه فقه امامیه: قاعده ضمان

در فقه امامیه، اگر پزشک یا تیم درمانی با رعایت موازین علمی و حرفه‌ای اقدام به پیوند کنند؛ اما به دلیل عوامل بیولوژیک، عضو دچار نقص شود یا رد گردد، مسئولیت کیفری (تعزیر و قصاص) متوجه آنان نیست؛ زیرا احکام کیفری منوط به تعدی و تقصیر است؛ اما در حوزه مسئولیت مدنی و ضمان جبران خسارت، فقها با توجه به ماهیت تعهدی رابطه پزشک و بیمار، احکام خاصی را استنباط کرده‌اند. نایینی، در مباحث ضمان پزشک، با استناد به قواعد عمومی «الاتلاف و التسبب»، بیان می‌دارد که هرگاه متعهد (پزشک یا مرکز درمانی) در قبال دریافت عوض، تعهد به انجام کاری (پیوند موفق) نماید و نتیجه مطلوب حاصل نشود، ضامن خسارت وارده است. مبنای این حکم، قاعده «الأصل فی الأموال الضمان بالإتلاف أو التسبب» و مسئولیت ناشی از ید تعهدی است (نایینی، ۱۴۱۷، ۲/ ۱۲۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۲۸۵/۴۳).

همچنین، امام خمینی در «تحریر الوسيله» در بحث ضمان پزشک، تأکید می‌کنند که در صورت بروز ضرر ناشی از مخالفت با متعارف پزشکی یا قصور در تشخیص و مراقبت‌های اولیه، پزشک مسئول جبران خسارت است. این مسئولیت بر پایه‌ی قاعده‌ی «لا ضرر» و اصل «احترام مال المسلم» استوار است؛ چراکه تقصیر در فرآیند درمان، موجب اتلاف مال یا منفعت بیمار می‌شود و شارع از آن جلوگیری کرده است (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۲/ ۴۸۰).

بنابراین در فقه امامیه، اگر نقص کارکرد یا رد عضو ناشی از تقصیر حرفه‌ای مانند عدم تطابق بافتی، نقص در پروتکل جراحی، یا کوتاهی در مراقبت‌های پس از عمل باشد، ضمان بر عهده پزشک یا مرکز درمانی است. در این حالت، جبران خسارت بر مبنای ارش یا قیمت و با توجه به میزان نقص منفعت و هزینه‌های درمانی هدر رفته تعیین می‌گردد، نه صرفاً دیه مقدر شرعی.

۸-۲. دیدگاه فقه اهل سنت: ضمان اتلاف منفعت و قاعده غبن

در فقه اهل سنت، به‌ویژه در مذهب حنفی که دارای مبانی نظام‌مندی در باب ضمانات است، موضوع رد عضو یا نقص کارکرد تحت عنوان ضمان اتلاف منفعت تحلیل می‌شود. فقهای حنفی با تفکیک میان عین و منفعت، معتقدند که منافع اعضا نیز از نظر شرعی محترم بوده و اتلاف آن موجب ضمان است، حتی اگر عین عضو باقی بماند و این مبنا در کلمات سرخسی نیز مورد تأکید قرار گرفته است؛ وی در بحث ضمانات تصریح می‌کند که از بین رفتن کارکرد عضو، مشمول ضمان ارش می‌گردد؛ زیرا منافع در حکم اموال محترم‌اند (سرخسی، بی‌تا، ۲۶/ ۷۸-۸۰).

ابن عابدین، در حاشیه خود بر «درالمختار»، نیز در بحث مسئولیت پزشک، بر این اصل تأکید می‌ورزد که در صورت اتلاف منفعت عضو ناشی از خطا یا تقصیر پزشک، ضمان بر عهده‌ی اوست؛ چراکه منافع دارای حرمت شرعی بوده و احکام اموال در ضمان بر آن‌ها جاری می‌شود (ابن عابدین، ۱۴۱۰، ۵/۳۹۸).

در فقه حنبلی نیز ابن قدامه در «المغنی» با استناد به قاعده‌ی اتلاف، هرگونه فساد یا زوال منفعت عضو را بدون وجه شرعی، موجب ضمان ارش می‌داند؛ زیرا منفعت مورد انتفاع مجنی‌علیه، محترم شمرده می‌شود. او می‌نویسد: «وَمَنْ أَفْسَدَ عُضْوًا أَوْ أزالَ مَنَفَعَتَهُ بِغَيْرِ حَقٍّ، فَهُوَ ضَامِنٌ لِلْأَرَشِ؛ لَأَنَّهُ أَتْلَفَ مَا لِلْمَجْنِيِّ عَلَيْهِ مِنْ مَنَفَعَةٍ مُحْتَرَمَةٍ، فَيَجِبُ بِمِثْلِهَا أَوْ قِيمَتِهَا»، «و هر کس عضوی را فاسد کند یا منفعت آن‌را به ناحق از بین ببرد، ضامن ارش است؛ زیرا منفعت محترمی را که برای مجنی‌علیه بوده تلف کرده، پس باید مثل آن یا قیمتش را بدهد» (ابن قدامه، ۱۴۰۳، ۱۱/۳۸۷).

این رویکرد در مذهب مالکی نیز مشاهده می‌شود؛ فقهای مالکی تصریح کرده‌اند که اتلاف منفعت، حتی در فرض بقای عین موجب ضمان است؛ زیرا منفعت نیز واجد مالیت عرفی و قابلیت تضمین می‌باشد (دردیر، بی‌تا، ۲۲۱/۴؛ دسوقی، ۱۴۱۹، ۲۷۶/۴). ابن جزئی کلبی در «القوانين الفقهية» این قاعده را به‌عنوان اصل عام ضمان منافع صورت‌بندی می‌کند؛ و تصریح می‌کند که هرگاه منفعت مال یا عضو تلف شود، هرچند عین باقی باشد، ضمان براساس ارش ثابت است؛ زیرا منافع نیز دارای مالیت عرفی و قابل ضمان هستند (ابن جزئی، ۱۴۰۲، ۱۶۲-۱۶۵).

در فقه شافعی نیز، همین مبنا مورد پذیرش قرار گرفته است. نووی در «المجموع»، ضمن بیان قواعد ضمان، تصریح می‌کند که هرگاه منفعت عضو تلف شود، هرچند عین باقی باشد، ضمان به ارش ثابت می‌شود؛ زیرا ملاک در ضمان، احترام منفعت و قابلیت انتفاع عرفی است. وی می‌نویسد: «وَإِذَا أَتْلَفَ مَنَفَعَةُ الْعُضْوِ وَبَقِيَ عَيْنُهُ، وَجِبَ الْأَرَشُ؛ لِأَنَّ الْمَنَفَعَةَ مَحَلُّ الْإِحْتِرَامِ كَالْأَعْيَانِ» (نووی، ۱۴۱۲، ۹/۱۸۸).

بررسی دیدگاه‌های چهارگانه اهل سنت، نشان می‌دهد که، در فرض نقص کارکرد یا رد عضو پیوندی مذاهب با استناد به قاعده «لا ضرر» و اصل «ضمان اتلاف مال»، پزشک یا مرکز درمانی را در صورت تقصیر مسئول می‌دانند. در هر چهار مذهب، ضمان منحصر به دیه مقدر نیست، بلکه شامل ارش (جبران نقص منفعت) نیز می‌شود. منفعت از دست‌رفته شامل هزینه‌های درمان جایگزین، مراقبت‌های پس از عمل و عوارض ناشی از آن است. در مقایسه اجمالی با فقه امامیه، می‌توان گفت که فقه امامیه در این باب بیشتر بر مبنای تعهد درمانی و عقد معاوضی استوار است، در حالی که فقه اهل سنت و به‌ویژه حنفیه، بر اتلاف منفعت و ضمان عینی/منفعتی تأکید می‌ورزد. با این حال، هر دو مذهب در نتیجه‌ی عملی همگرا هستند: قواعد عمومی ضمان، راهکاری عادلانه و منعطف برای جبران زیان بیمار در نظام حقوقی اسلامی فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

۱- نتیجه فقهی پژوهش آن است که معیار ثبوت دیه در عضو پیوندی، صرف انتقال عضو یا هزینه‌های درمانی نیست، بلکه تحقق حیات و کارکرد مؤثر در بدن گیرنده است. در فقه امامیه، اگر عضو پیوندی پس از اتصال، حیات، استقرار و کارکرد عرفی پیدا کند، موضوع آن از عضو خارجی به عضو بدن گیرنده تغییر می‌یابد و در فرض اتلاف کامل، دیه عضو اصلی بر آن مترتب می‌شود. در مقابل، هرگاه حیات یا کارکرد عضو احراز نشود یا عضو صرفاً نقش جایگزین ناقص داشته باشد، حکم از دیه مقدر به ارش یا ضمان قیمت منتقل می‌گردد.

در فقه اهل سنت نیز نتیجه واحدی از همه مبانی به دست نمی آید. دیدگاه مبتنی بر الحاق جزء به کل و معیار انتفاع، در صورت تثبیت و کارکرد عضو پیوندی، دیه عضو اصلی را قابل دفاع می داند؛ اما دیدگاه های مبتنی بر منشأ خارجی عضو، مالیت پیشین و تفکیک میان عضو طبیعی و عضو غیرخلقتی، در موارد تردید یا نقص، ارش و ضمان مالی را ترجیح می دهند. بنابراین، تفاوت اصلی امامیه و اهل سنت در اصل پذیرش جبران نیست، بلکه در مبنای تعیین مقدار آن است. امامیه بیشتر بر تغییر موضوع و صدق عرفی عضویت تأکید دارد، در حالی که بخش مهمی از تحلیل های اهل سنت بر منفعت، مالیت و میزان ضرر واقعی تکیه می کند.

- ۱- ماده ۵۶۶ قانون مجازات اسلامی از جهت فقهی با هر دو مبنا قابل توجیه است؛ زیرا معیار دارای حیات شدن و همانند عضو اصلی عمل کردن را شرط تعلق دیه قرار داده است. بر این اساس، در فرض احراز حیات عملکردی، دیه عضو اصلی ثابت می شود؛ اما در فرض شک در حیات، رد پیوند، نقص کارکرد یا عدم ادغام کامل، قاعده احتیاط در دیات و اصل عدم ضمان مقدر اقتضا می کند که جبران خسارت از مسیر ارش، قیمت، هزینه های درمان و کاهش منفعت دنبال شود.
- ۲- برآیند فقهی این پژوهش آن است که در عضو پیوندی باید میان سه وضعیت تفکیک شود: نخست، عضو پیوندی زنده و دارای کارکرد کامل که حکم عضو اصلی و دیه مقدر دارد؛ دوم، عضو پیوندی دارای نقص عملکرد که جبران آن به نسبت کاهش منفعت و از طریق ارش تعیین می شود؛ و سوم، عضو فاقد حیات یا عضو مردود که از قلمرو دیه مقدر خارج و مشمول ضمان مالی و هزینه های متعارف درمان است. این تفکیک، هم با مبنای امامیه در تغییر موضوع و هم با مبنای اهل سنت در انتفاع و ضمان ضرر سازگارتر است.

پیشنهادهای

یافته های این پژوهش، ضمن نشان دادن انعطاف پذیری فقه اسلامی در مواجهه با تحولات علمی و پزشکی، لزوم بازنگری نظری و عملی در نظام دیات را آشکار می سازد. بر این اساس، پیشنهادات زیر به قانون گذار، فقها، قضات و پژوهشگران حوزه فقه پزشکی و حقوق کیفری ارائه می شود:

- تأسیس کمیته تخصصی فقه و پزشکی برای ارزیابی موارد پیوند اعضا.
- تهیه دستورالعمل مشترک میان پزشکی قانونی، وزارت بهداشت و مراجع فقهی برای احراز حیات عملکردی عضو پیوندی، تعیین درصد نقصان کارکرد، و تبدیل نتیجه کارشناسی به دیه، ارش یا ضمان مالی.
- ایجاد بانک اطلاعاتی ضریب عملکرد اعضا برای یکسان سازی محاسبات دیه.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان از زحمات و مساعدت های همکاران دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم.

منابع

- آرامش، کیارش، (۱۳۹۲)، پزشکی و ملاحظات اخلاقی، تهران، انتشارات فردا.
- ابن جزى الكلبي، محمد بن احمد، (۱۴۰۲)، القوانين الفقهيه، بيروت، دارالكتب العلميه.
- ابن رشد، محمد بن احمد، (۱۴۰۸)، بدايه المجتهد و نهايه المقتصد، بيروت، دارالكتب العلميه.
- ابن عابدين، محمدامين، (۱۴۱۲)، رد المحتار على الدر المختار، بيروت، دارالفكر.
- ابن عاشور، محمدطاهر بن محمد (۱۴۲۰)، التحرير و التنوير، بيروت، مؤسسه التاريخ العربى.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، (۱۴۰۳)، المغنى، بيروت، دار ابن حزم.
- ابن مفلح، ابراهيم بن محمد، (۱۴۲۴)، الفروع، بيروت، مؤسسه الرساله.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، (۱۴۰۵)، لسان العرب، قم، نشر الادب الحوزه.
- ابن نجيم، زين الدين بن ابراهيم، (۱۴۱۹)، الاشباه و النظائر، بيروت، دارالكتب العلميه.
- بار، محمد على، (۱۴۱۰)، أحكام الجراحه الطبيه و نقل الأعضاء، جده: دار المناره.
- حسينى زنجانى، سيدموسى شيرى (۱۳۸۹)، مبانى فقهى حقوق، قم، مؤسسه تنظيم و نشر آثار آيت الله شيرى زنجانى.
- خراسانى، محمد كاظم، (۱۴۱۵)، كفايه الاصول، قم، مؤسسه النشر الاسلامى.
- خوئى، سيدابوالقاسم، (۱۴۲۲)، توضيح المسائل، قم، مؤسسه احياء آثار الامام الخوئى.
- دردير، احمد بن محمد، (بى تا)، الشرح الكبير، بيروت، دارالفكر.
- دسوقى، محمد بن احمد، (۱۴۱۹)، حاشيه الدسوقى على الشرح الكبير، بيروت، دارالفكر.
- رافعى، عبدالكريم بن محمد (بى تا)، العزيز شرح الوجيز، بيروت، دارالفكر.
- زحيلى، وهبه، (۱۴۱۸)، الفقه الاسلامى و الادله، دمشق، دارالفكر.
- زراعت، عباس، (۱۳۹۵)، شرح مبسوط قانون مجازات اسلامى، مبحث ديات، تهران، انتشارات جاودانه، جنگل.
- زرگرىان، طه، (۱۴۰۳)، بازپژوهى فقهى ديه شكستن ترقوه با تكيه بر نقد و پيشنهاده اصلاح ماده ۶۵۶ ق.م.ا، مطالعات تطبيقى فقه و اصول مذاهب، ۷ (۲)، ۲۰-۱.
- سبحانى، جعفر (۱۴۲۶)، قواعد فقهيه، قم، مؤسسه الامام الصادق (ع).
- سرخسى، محمد بن احمد، (بى تا)، المبسوط، بيروت، دارالمعرفه.
- شاطبى، ابراهيم بن موسى، (۱۴۱۷)، الموافقات فى اصول الشريعه، بيروت، دارالمعرفه.
- شاهرودى، سيد محمود هاشمى، (۱۴۱۹)، بايسته هاى فقه جزاء تهران، نشر ميزان.
- شوشترى، سيد محمد حسن مرعشى، (۱۴۲۷)، ديدگاه هاى نو در حقوق، تهران، نشر ميزان.

- انصاری، مرتضی بن محمد بن امین، (۱۴۱۵)، المکاسب، قم، دارالحکمه.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۵)، تهذیب الاحکام، نجف، دار الکتب الإسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷)، الخلاف، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- عباسی، علی اکبر (۱۳۸۲)، پیوند اعضا، تهران، انتشارات حقوقی بهار.
- قزافی، احمد بن ادریس (۱۴۰۶)، الفروق، بیروت، علم الکتب.
- قرضاوی، یوسف (۱۴۲۳)، فتاوی معاصره، ج ۲، قاهره، دارالقلم للنشر و التوزیع.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۴۲۳)، الجامع لاحکام القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- کاسانی، ابوبکر بن مسعود (۱۴۰۲)، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، بیروت، دار الکتب العربی.
- لاریجانی، (۱۳۸۲)، پیوند اعضا (مباحث فقهی-علمی-اخلاقی-حقوقی)، تهران، انتشارات برای فردا.
- حلی، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸)، شرایع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
- محمدی، ابوالحسن (۱۳۸۷)، مبانی استنباط حقوق اسلامی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- مجمع فقه اسلامی، (۱۴۱۳)، قرارات و توصیات المجمع الفقہی الإسلامی، جده: رابطۀ العالم الإسلامی.
- مطلبی، علیرضا (۱۳۷۹)، پیوند اعضا از لحاظ حقوقی، پایان نامه، دانشگاه تهران.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۸)، احکام پزشکی، قم، انتشارات علی بن ابیطالب.
- (۱۴۱۷)، القواعد الفقہیہ، قم، انتشارات امام علی بن ابیطالب.
- موسوی خمینی، روح اله (۱۳۶۷)، تحریرالوسیله، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- نائینی، میرزا حسین (۱۴۱۷)، منهاج الوصول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴۳، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- نظری توکلی، سعید (۱۴۲۲)، الترقیع و زرع الاعضاء فی الفقه الاسلامی، مشهد، پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- نظری توکلی، سعید (۱۳۸۱)، پیوند اعضا در فقه اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- نووی، محیی‌الدین ابوزکریا یحیی بن شرف، (۱۴۱۲)، المجموع شرح المذهب، بیروت، دارالفکر.
- یزدی، سیدمحمدکاظم (بی‌تا)، العروه الوثقی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

References

- Ārāmish, K. (2013). Pizishk wa Mulāhizāt Akhlāqī. Tehran: Fardā. [In Persian]
- Ibn Jūzī al-Kalbī, M. (1982). al-Qawānīn al-FiḥīyyaT. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Ibn Rushd, M. (1988). Bidāyat al-Mujtahid wa Nihāyat al-Muqtaṣid. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Ibn ‘Ābidīn, M. (1991). Radd al-Muḥtār ‘alā al-Durr al-Mukhtār. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn ‘Āshūr, M. (1999). Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr. Beirut: Mu’assasat al-Tārīkh al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn Quddāmat, A. (1983). Al-Mughnī. Beirut: Dār Ibn Ḥazm. [In Arabic]
- Ibn Mufliḥ, I. (2003). Al-Furū‘. Beirut: Mu’assasat al-Risālat. [In Arabic]
- Ibn Manẓūr, M. (1985). Lisān al-‘Arab. Qum: Nashr al-Adab al-Ḥawzat. [In Arabic]
- Ibn Najīm, Z. (1998). Al-Ashbāh wa al-Nazā’ir. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Barr, M. (1989). Aḥkām al-Jirāḥat al-Ṭibbīyyat wa Naql al-A‘ḍā’. Jeddah: Dār al-Minārat. [In Arabic]
- Ḥusaynī Zanjānī, S. (2010). Mabānī Fiḥī Ḥuqūqī. Qum: Tanẓīm wa Nashr Āthār Āyatullāh Shubayrī Zanjānī. [In Persian]
- Khurāsānī, M. (1994). Kifāyat al-Uṣūl. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Khū’ī, S. (2001). Tawḍīḥ al-Masā’il. Qum: Mu’assasat Iḥyā’ Āthār al-Imām al-Khū’ī. [In Arabic]
- Dardīr, A. (n.d.). al-Sharḥ al-Kabīr. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Dasūqī, M. (1998). Hāshiyat al-Dasūqī ‘alā al-Sharḥ al-Kabīr. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Rāfi’ī, A. (n.d.). al-‘Azīz Sharḥ al-Wajīz. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Zuḥaylī, W. (1997). al-Fiḥ al-Islāmī wa Adillatuh. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Zirā‘at, A. (2016). Sharḥ Mabsūṭ Qānūn Mujāzāt Islāmī (Mabḥath Dīyāt). Tehran: Jangal. [In Persian]
- Zargaryan, T. (1983). "Reappraisal of Legal Compensation (Diyah) for Breaking Clavicle Bone Based on Criticizing and Amending Article 656 of Islamic Penal Code". *Biannual Journal of Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*. 7(2): 1-20. [In Persian]
- Subḥānī, J. (2005). Qawā’id Fiḥīyyat. Qum: al-Imām al-Ṣādiq (A). [In Arabic]
- Sarakhsī, M. (n.d.). al-Mabsūṭ. Beirut: Dār al-Ma‘rifat. [In Arabic]
- Shāṭibī, I. (1996). Al-Muwāfaqāt fī uṣūl al-Sharī‘at. Beirut: Dār al-Ma‘rifat. [In Arabic]
- Shahrūdī, S. (1998). Bāyistihhā Fiḥ Jazā. Tehran: Mīzān. [In Persian]
- Shūshtarī, S. (2006). Dīdgāhāyi Nu Dar Ḥuqūq. Tehran: Mīzān. [In Persian]
- Anṣārī, M. (1994). al-Makāsib. Qum: Dār al-Ḥikmat. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1945). Tahdhīb al-Aḥkām. Najaf: Dār al-Kutub al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1967). al-Khilāf. Qum: Nashr Islāmī. [In Arabic]
- ‘Abbāsī, A. (2003). Piyywand A‘ḍā. Tehran: Bahār. [In Persian]
- Qarāfī, A. (1985). al-Furūq. Beirut: ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]

- Qaraḍāwī, Y. (2002). *Fatāwā Mu‘āṣirat* (Vol. 2). Cairo: Dār al-Qalam lil-Nashr wa al-Tawzī‘. [In Arabic]
- Qurṭubī, M. (2002). *al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Kāsānī, A. (1982). *Badā’i‘ al-Ṣanā’i‘ fī Tartīb al-Sharā’i‘*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
- Lārījānī, B. (2003). *Piywand-i A‘dā*. Tehran: Barāyi Fardā. [In Persian]
- Ḥillī, J. (1987). *Sharā’i‘ al-Islām fī Masā’il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qum: Ismā‘īlīyān. [In Arabic]
- Muḥammadī, A. (2008). *Mabānī Istinbāt Ḥuqūq Islāmī*. Tehran: Tehran University. [In Persian]
- Majma‘ al-Fiḥ al-Islāmī. (1992). *Qarārāt wa Tuṣīyāt al-Majma‘ al-Fiḥī al-Islāmī*. Jeddah: Rābiṭat al-‘Ālam al-Islāmī. [In Arabic]
- Motallebi, A. (2000). [Piywand-i A‘za az Lahaz Hoquqi]. *Tehran University*. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, N. (2009). *Aḥkām Pizishkī*. Qum: ‘Alī Ibn Abī-Ṭālib. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, N. (1996). *al-Qawā‘id al-Fiḥīyyat*. Qum: Intishārāt Imām ‘Alī Ibn Abī-Ṭālib. [In Arabic]
- Khomeini, R. (1988). *Taḥrīr al-Wasīlat*. Tehran: Mu‘assasah-’i Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeini. [In Arabic]
- Nā’īnī, M. (1996). *Minhāj al-Wuṣūl*. Qum: Daftar Tablīghāt Islāmī. [In Arabic]
- Najafī, M. (1984). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā’i‘ al-Islām* (Vol. 43). Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Nazarī Tawakkulī, S. (2001). *al-Ṭarqī‘ wa Ḍar‘ al-A‘dā fī al-Fiḥ al-Islāmī*. Mashhad: Pazhūhishhāyi Islāmī Āstān Quds Raḍawī. [In Arabic]
- Nazarī Tawakkulī, S. (2002). *Piywand A‘dā Dar Fiḥ Islāmī*. Mashhad: Pazhūhishhāyi Islāmī Āstān Quds Raḍawī. [In Persian]
- Nawawī, M. (1991). *al-Majmū‘ Sharḥ al-Muhadhdhab*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Yazdī, S. (n.d.). *al-‘urwat al-Wuthqā*. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]